

På väg att bli vuxen

*Åtta unga personers erfarenheter av att bli vuxen
när man har en svår synnedsättning*

På väg att bli vuxen

Åtta unga persons erfarenheter av att bli vuxen när man har en svår synnedsättning

© Specialpedagogiska skolmyndigheten, 2016

Författare: Annica Winberg

Omslagsbild: Hans Alm

ISBN: 978-91-28-00686-6, tryckt

978-91-28-00687-3, pdf

Best.nr: 00686

Skrifter, rapporter och metodmaterial kan hämtas som pdf-dokument och beställas på Specialpedagogiska skolmyndighetens webbplats www.spsm.se.

Du kan också beställa dessa i tryckt version eller i alternativt format från order@spsm.se.

På väg att bli vuxen

Åtta unga personers erfarenheter av att bli vuxen när man har en svår synnedsättning

Innehållsförteckning

Förord	7
Sammanfattning	8
1. Inledning	10
2. Syfte och frågeställningar	12
3. Bakgrund	13
3.1 Specialpedagogiskt stöd i gymnasieskolan	13
3.2 Skolinspektionens granskningsrapport	15
3.3 Studenter med synnedsättning i eftergymnasiala studier	16
3.4 Specialpedagogiskt stöd vid eftergymnasiala studier	17
3.5 Arbetsmarknad för personer med synnedsättning	18
3.6 Arbetsförmedlingens stöd	20
3.7 Förändringar i diskrimineringslagen	21
4. Tidigare studier	22
4.1 Nordisk forskning	22
4.2 Internationell forskning	24
5. Teoretiska utgångspunkter	27
5.1 Fenomenologisk livsvärldsberättelse	27
5.2 Hermeneutik	28
5.3 Den utvecklingsekologiska teorin	28
6. Metod	30
6.1 Val av metod	30
6.2 Undersökningsgrupp och urval	30
6.3 Undersökningens genomförande	31
6.4 Etiska aspekter	32
6.5 Bearbetning och analys	33

7. Resultat	35
7.1 Undersökningsgruppen	35
Christian, 27 år	36
Nina, 23 år	36
David, 25 år	37
Lena, 29 år	38
Johan, 26 år	38
Rebecka, 23 år	39
Andreas, 27 år	39
Elin, 22 år	40
7.2 Gymnasietiden	41
Studier och lärande	41
Läsmedium	45
Specialpedagogiskt stöd i gymnasiet	47
Hjälpmedel och anpassningar	49
Tidsaspekten	50
Social gemenskap och delaktighet	52
Självbild och mående	55
Förberedelse för studier- och yrkesliv	57
Sammanfattande analys och tolkning	59
7.3 Tiden efter gymnasiet	61
Övergång från gymnasium till eftergymnasiala studier	62
Stöd vid eftergymnasiala studier	66
Socialt liv och gemenskap under studietiden	70
Arbetsmarknad och yrkeserfarenheter	71
Sammanfattande analys och tolkning	75
7.4 Betydelsefulla faktorer	76
Råd till elever	78
Sammanfattande analys och tolkning	80
Tankar om framtiden	81
8. Diskussion	83
På väg att bli vuxen	83
Vem är jag?	85
Tidsfaktorns betydelse – ökad stress	86
Stödnätverket som försvann	88
Vad innebär det att ha ett arbete?	89
Att bli vuxen – utmaningar på flera nivåer	89
Avslutande reflektioner och pedagogiska implikationer	91
Referenser	93
Bilaga 1: Intervjuguide	97
Bilaga 2: Brev	100

Förord

För elever med funktionsnedsättning i den inkluderande skolan är det av avgörande betydelse att få ett verksamt stöd under sin skoltid för att skapa likvärdiga förutsättningar och minimera funktionsnedsättningens konsekvenser. Det är också viktigt att övergångar mellan olika stadier i skolan och från gymnasieskola till högre studier eller yrkesliv planeras väl för att ungdomarna skall få goda förutsättningar att klara sig i vuxenlivet.

Elever med svår synnedsättning eller blindhet som har punktskrift som läsmedium är en till antalet liten elevgrupp och kompetensen kring taktill läsning och pedagogiska konsekvenser vid blindhet är ofta låg i landets skolor. Det innebär att eleverna riskerar att inte få det stöd och de förutsättningar som de har rätt till och att det kan komma att påverka deras möjligheter att klara sig längre fram i livet.

Denna studie där åtta unga personer med svår synnedsättning delar med sig av sina erfarenheter av hur det specialpedagogiska stödet fungerat för dem under framförallt gymnasietiden och vid studier på högskola eller universitet kan förhoppningsvis bidra till att ge en tydligare bild. Förhoppningen är också att kunna dra lärdomar av ungdomarnas berättelser för att förbättra stödet så att dessa ungdomar får likvärdiga förutsättningar som ungdomar utan funktionsnedsättning på sin väg mot vuxenlivet.

Ett stort tack riktas till ungdomarna som ställt upp med sin tid och sitt engagemang och delat med sig av sina erfarenheter. Ett stort tack även till Kerstin Fellenius, filosofie doktor och lektor emerita vid Institutionen för specialpedagogik vid Stockholms Universitet, som fungerat som handledare vid skrivandet av rapporten.

Ambitionen med rapporten är att bidra med fördjupad kunskap inom det specialpedagogiska kunskapsområdet. Förhoppningen är också att resultaten skall kunna peka på områden där stödet behöver utvecklas och förbättras så att ungdomar med svår synnedsättning eller blindhet får goda förutsättningar att klara sig i vuxenlivet.

Stockholm i mitten av maj 2016

Sammanfattning

Denna studie beskriver hur det har gått för åtta unga vuxna personer med svår synnedsättning eller blindhet efter avslutad gymnasieutbildning. Kvalitativa intervjuer har genomförts och fokus för intervjuerna har varit hur personerna ser på sin skoltid, vilket stöd de upplever att de fått och hur de klarat övergången från skola till högre studier och yrkesliv. Teoretiska utgångspunkter vid tolkning och analys har varit fenomenologisk livsvärldsberättelse och hermeneutisk vetenskapsteori. Även utvecklingsekologisk systemteori har använts som kompletterande teoretiskt perspektiv. Resultaten i studien visar att unga personer med synnedsättning eller blindhet ställs inför många utmaningar vid övergången från skola till vuxenliv. Det stödnätverk som funnits runt eleverna under skoltiden förändras eller upphör till stor del och ungdomarna förväntas ta betydligt större eget ansvar för att få sin studiesituation att fungera när de studerar vid högskola eller universitet. Det ökade egenansvaret gäller även vid inträde på arbetsmarknaden. Resultaten visar också att elever med synnedsättning som har punktskrift som läsmedium ofta upplever stark stress under skoltiden och även vid eftergymnasiala studier eftersom punktskriftsläsning är tidskrävande. Många elever övergår därför allt mer till auditivt medium när de kommer högre upp i skolan och textmängderna ökar. För att hinna med i skolans undervisningstempo väljer man ofta att lyssna på talböcker eller att använda talsyntes. En annan svårighet som flertalet har erfarenhet av är att inte få kurslitteratur och studiematerial anpassat i tid. Undervisningen har ibland också varit otillgänglig på grund av bristande syntolkning framförallt vid genomgång av nya uppgifter. Resultaten visar också att intervjupersonerna hade få eller inga erfarenheter av arbetsmarknaden när de lämnade gymnasieskolan. De hade sällan haft erfarenhet av praktik eller sommarjobb under skoltiden. De flesta fortsatte också direkt till eftergymnasiala studier efter avslutat gymnasium och kom ofta i kontakt med arbetsmarknaden förhållandevis sent. Av den anledningen var de troligen sämre förberedda på de krav som ställdes på arbetsmarknaden, eftersom de ofta helt saknade tidigare

arbetslivserfarenheter. Endast en av intervjupersonerna hade haft tillgång till utökad studie- och yrkesvägledning vid val av utbildningsväg. I studien diskuteras vilket stöd unga personer med svår synnedsättning eller blindhet behöver vid övergång från skola till vuxenliv. Vidare diskuteras om tidsbristen, som medför att många elever upplever stark stress och väljer att lämna sitt naturliga läsmedium för att hinna prestera i samma takt som seende klasskamrater, kan ses som grund för diskriminering enligt Diskrimineringslagen (SFS 2008:567).

Nyckelord:

Synnedsättning, blindhet, punktskrift, övergång skola vuxenliv, tidsbrist, stress, diskriminering

1. Inledning

Resurscenter syn, som är en del av Specialpedagogiska skolmyndigheten (SPSM), har genom ett beslut fattat år 2013 (ALL 2013/560), fått ett särskilt uppdrag att ansvara för att samordna och utveckla stödet till elever med svår synnedsättning eller blindhet som har punktskrift som läsmedium, så att dessa elever i högre utsträckning ska kunna nå målen för sin utbildning. En viktig förutsättning för att stödet skall kunna utformas på ett för eleverna verksamt sätt är att få mer kunskap om hur det går för ungdomarna efter avslutad skolgång. Hur har de upplevt stödet under gymnasietiden och vilket stöd har de kunnat få vid övergången från gymnasieskolan ut i vuxenlivet? I vilken utsträckning går de vidare till studier på universitet eller högskola och hur ser förutsättningarna ut efter avslutade studier eller yrkesutbildning?

Att det finns svårigheter att komma in på arbetsmarknaden och att arbetslösheten för gruppen personer med synnedsättning är förhållandevis hög både i Sverige och i jämförbara nordiska länder vet vi sedan tidigare, något som kommer att utförligare redogöras för i bakgrunden.

Vilka erfarenheter och vilken dokumenterad kunskap finns inom området övergång från gymnasieskola till högre studier eller arbete för ungdomar med synnedsättning i de nordiska länderna och i övriga delar av världen? Vilka faktorer är viktiga för att lyckas genomföra en utbildning på högskolenivå och vad krävs för att kunna konkurrera på arbetsmarknaden när man har en synnedsättning, är andra viktiga frågor som behöver ställas. En genomgång av aktuell forskning på området ger en ganska splittrad bild, varför det följaktligen är ett område där vi behöver mer kunskap.

Resurscenter syn hade genom de elevkurser som fram till 2012 erbjöds punktskriftsläsande elever i Sverige en ganska god bild av hur eleverna klarar skolan under grundskoletiden. Under gymnasietiden har resurscentret ofta haft mer sporadisk kontakt med de punktskriftsläsande eleverna och endast i de fall där skolorna efterfrågat specialpedagogisk stödinsats från SPSM. Viss kontakt med undervisande lärare i gymnasieskolorna där eleverna går finns

dock ofta genom de kurser som resurscentret erbjuder pedagoger som undervisar punktskriftsläsande elever. Men hur bilden ser ut för hela gruppen, i vilken utsträckning eleverna når målen för sin utbildning och hur det går senare i arbetslivet för dessa ungdomar vet vi ganska lite om. Denna studie gör dock inte anspråk på att beskriva situationen för hela gruppen eftersom det handlar om en intervjustudie där ett fåtal unga personer med synnedsättning berättar om sina erfarenheter. Förhoppningsvis kan dock dessa ge viktig information och framförallt peka på områden som behöver utvecklas eller förbättras. För att kunna utforma stödet till eleverna på ett verksamt sätt, behöver vi mer kunskap om hur unga personer med synnedsättning som lämnat gymnasieskolan och befinner sig på väg ut i vuxenlivet har upplevt sin situation under skoltiden och var de befinner sig idag.

2. Syfte och frågeställningar

Studiens övergripande syfte är att belysa faktorer under gymnasietiden och de första åren efter avslutad skolgång som haft positiv betydelse för elever med svår synnedsättning eller blindhet i övergången från gymnasieskolan till högre studier och arbetsmarknad.

Med utgångspunkt från studiens syfte formulerades följande frågeställningar:

- Hur har ungdomarna upplevt stödet under gymnasietiden vad gäller lärande och delaktighet?
- Hur har förutsättningarna för eftergymnasiala studier och inträde på arbetsmarknaden sett ut efter avslutade gymnasiestudier?
- Vilka tankar har intervjupersonerna om betydelsefulla faktorer vid övergång från skola till vuxenliv?

3. Bakgrund

3.1 Specialpedagogiskt stöd i gymnasieskolan

Enligt statistik från Skolverket gick 323 700 elever i gymnasieskolan i Sverige läsåret 2014–2015. Antalet elever varierar något mellan olika år beroende på variationer i antalet elever mellan olika årskullar. Av dessa gick 24 procent ett yrkesförberedande gymnasieprogram och 59 procent gick ett högskoleförberedande program (www.skolverket.se). Det finns ingen tillgänglig statistik över hur många elever i gymnasieskolan som har en funktionsnedsättning.

En ny skollag trädde i kraft år 2010 (SFS: 2010:800). Jämfört med tidigare lagstiftning på skolans område (SFS: 1985–1100), skärptes rätten till särskilt stöd för elever som riskerar att inte uppnå skolans kunskapsmål. Rektors ansvar tydliggörs på fler områden och större tyngdpunkt läggs också på samverkan med elev och vårdnadshavare. I den nya lagen regleras bestämmelserna om hur alla elever skall ges förutsättningar att nå skolans kunskapsmål och rätten till särskilt stöd och anpassningar utifrån enskilda behov tydliggörs. I den nya lagens inledande bestämmelser står att elever som har en funktionsnedsättning skall ges ett stöd som så långt som möjligt motverkar funktionsnedsättningens konsekvenser (SFS: 2010:800 3 kap. 3 §).

Bestämmelserna om rätten till specialpedagogiskt stöd och anpassning av undervisningen regleras i Skollagen (SFS: 2010:800 3 kap. 7–12 §§). Samma bestämmelser som gäller grundskolan gäller även i gymnasieskolan. Bestämmelserna reglerar rektors ansvar för att elevers behov av särskilt stöd skyndsamt utreds, att samråd med elevhälsan sker och att ett åtgärdsprogram upprättas som beskriver hur stödet skall utformas. I Gymnasieförordningens 9 kapitel finns kompletterande bestämmelser om gymnasieelevers rätt till stöd. Här framgår att en elev i gymnasieskolan under vissa förutsättningar kan ha rätt att få gå om en kurs, få ett individuellt

anpassat gymnasieprogram, få ett program reducerat, få förlängd undervisningstid, kunna gå i specialklass och få studiehandledning på modersmålet (SFS: 2010–2039). Möjligheten att med anledning av elevens funktionsnedsättning bortse från enstaka delar av kunskapskraven vid betygsättning, den så kallade undantagsbestämmelsen, gäller både i grund- och gymnasieskolan (SFS: 2010:800 15 kap. 26§). I Skollagen finns också bestämmelser om gymnasieutbildningens längd. De nationella programmen är avsedda att genomgås på tre läsår. Huvudmannen har dock rätt att besluta om att utbildningen får genomföras på längre tid än tre år (SFS: 2010:800 15 kap. 15§). Då både Skollagen och Gymnasieförordningen trädde i kraft 2010 har flera av intervjupersonerna i denna studie haft huvuddelen av sin skolgång medan den tidigare lagstiftningen på området ännu gällde.

Specialpedagogiska skolmyndigheten (SPSM) bidrar till och skapar förutsättningar för kommunernas utformning av det specialpedagogiska stödet för elever med funktionsnedsättning i alla skolformer, framför allt genom utbildning och stöd till pedagoger. För punktskriftsläsande elever sker det framför allt genom den kursverksamhet som Resurscenter syn årligen erbjuder pedagoger som undervisar punktskriftsläsande elever (www.spsm.se). I denna kursverksamhet finns idag dock inga kurser som vänder sig speciellt till studie- och yrkesvägledare. Skolorna kan även söka specialpedagogiskt råd och stöd vid undervisningen av en enskild elev genom Specialpedagogiska skolmyndighetens regionala råd- och stödverksamhet som finns organiserad i fem regioner i landet. Vid behov kan även rådgivare från Resurscenter syn ge stöd till pedagoger vid undervisningen av en enskild elev med synnedsättning.

De flesta punktskriftsläsande elever har under sin gymnasietid stöd av en resursperson eller assistent i den dagliga verksamheten i skolan. Utbildningsnivån för dessa stödpersoner, omfattningen i arbetstid och de arbetsuppgifter som dessa har kan dock variera mycket mellan olika skolor. Specialpedagogen i skolan är också ofta involverad i utformningen av det specialpedagogiska stödet kring de punktskriftsläsande eleverna och i stödet till undervisande lärare.

Den tekniska utrustning som punktskriftsläsande elever använder i undervisningen, som exempelvis datorer med tillhörande anpassningar och programvara, skärmläsare, punktskriftsskrivare och andra studietekniska hjälpmedel lånas ut till eleven av Landstingens syncentraler. Syncentralerna bistår även med utbildning för skolans personal för att dessa ska ha kunskap om elevens studietekniska utrustning. Syncentralen kan också ge psykosocialt stöd till enskilda individer.

3.2 Skolinspektionens granskningsrapport

I Skolinspektionens granskningsrapport som kom 2010 (Skolinspektionens rapport 2010:4) och som omfattar 33 gymnasieskolor spridda över landet där elever med synned-sättning, hörselned-sättning eller rörelsehinder går, framförs omfattande kritik av skolornas förmåga att erbjuda elever med funktionsnedsättning en likvärdig utbildning. Resultaten gör inte anspråk på att ge en generell bild av svensk skola, men stöds enligt rapporten av det som framkommer i den regelbundna tillsyn som utförs vid landets skolor samt i flera av Skolverkets rapporter.

Granskningen visar att skolorna har uppenbara svårigheter med att anpassa lärmiljön utifrån varje elevs behov. De flesta skolor som ingår i granskningen har inte lokaler som uppfyller elevernas behov av tillgänglighet. Speciella anpassningar av lokalerna har inte gjorts. Många av eleverna upplever att schemalaggningen inte heller är anpassad efter deras behov. Framförallt handlar kritiken om att elever med funktionsnedsättning nästan ständigt upplever tidsbrist. Anpassningar tar ofta lång tid att genomföra även om behoven varit kända länge. Ansvarsfördelningen mellan undervisande lärare och resursperson är också många gånger oklar. Många av de intervjuade lärarna upplever att de inte har tillräcklig kunskap om funktionsnedsättningens konsekvenser. Rapporten visar också att det är vanligt att lärare inte följer de råd och anvisningar de fått i samband med den information som givits när eleven med funktionsnedsättning började på skolan.

Skolinspektionens granskningsrapport visar även att elever med funktionsnedsättning ofta får ta ett stort eget ansvar för att deras skolvardag skall fungera. Granskningen visar att det ofta saknas rutiner och system som säkerställer att elever med funktionsnedsättning får en likvärdig utbildning. Personalen litar i stället till att eleverna själva skall informera dem om eventuella svårigheter och om något inte fungerar. Lärarna förlitar sig också ofta på att eleverna själva skall kunna sköta de tekniska hjälpmedlen.

Studie- och yrkesvägledaren har en central roll som stöd vid planeringen av studier och framtida yrkesliv. Granskningen visar dock att det sällan vidtas några speciella insatser för elever med funktionsnedsättning utan att dessa elever har samma villkor som övriga elever. Av intervjuer med eleverna framkommer att det oftast är eleven själv som förväntas ta initiativ till att boka in sig för samtal med studie- och yrkesvägledare. Enligt Skolinspektionen är detta tillvägagångssätt inte förenligt med läroplanen där det framhålls att hänsyn skall tas till elevernas olika behov. Det innebär att skolan inte helt kan överlåta till eleverna att själva bestämma huruvida de behöver vägledning eller inte (Skolverket, 2009).

Skolinspektionen pekar slutligen på att det inte heller förekommer någon uppföljning och utvärdering av skolsituationen för

elever med funktionsnedsättning. Det finns inga system för att följa upp att berörda elever verkligen får en utbildning av god kvalitet. Det är inte heller något som efterfrågas av huvudmännen. Avslutningsvis skriver Skolinspektionen att förhoppningen är att granskningsrapportens slutsatser och bedömningar kommer att spridas även till skolor och huvudmän som inte ingått i granskningen och därmed utgöra ett underlag för förbättringsarbete generellt i landet. (Skolinspektionens rapport 2010:4).

3.3 Studenter med synnedsättning i eftergymnasiala studier

I Sverige har befolkningen jämfört med många andra länder en förhållandevis hög utbildningsnivå. Enligt statistik från Statistiska Centralbyrån, har mer än var tredje svensk mellan 25 och 64 år en eftergymnasial utbildning (SCB, 2014). Siffrorna visar att 40 procent av inrikes födda och 38 procent av utrikes födda har en eftergymnasial utbildning. Kvinnor i den nämnda åldersgruppen har i högre utsträckning eftergymnasial utbildning än män, 60 respektive 40 procent (SCB, 2015).

När det gäller antalet redovisade studenter med funktionsnedsättning framgår av statistiken att det 2014 fanns sammanlagt 11000 kända studenter med funktionsnedsättning på landets högskolor och universitet. Siffrorna baseras på det antal studenter som haft kontakt med högskolornas och universitetens samordnare för studenter med funktionsnedsättning. Av dessa har 2,5 procent angett att de har en synnedsättning som huvudsaklig funktionsnedsättning. Det totala antalet studenter med funktionsnedsättning har nästan fördubblats sedan 2009, då insamlingen av dessa data började. Det totala antalet redovisade studenter med funktionsnedsättning har ökat snabbare än antalet kända studenter med synnedsättning. År 2009 var det totala antalet studenter med funktionsnedsättning 5970 och andelen studenter med synnedsättning 3,4 procent. År 2013 hade det totala antalet studenter med funktionsnedsättning ökat till 11000 medan andelen studenter med synnedsättning var 2,5 procent. Om det innebär att antalet studenter med synnedsättning i realiteten har minskat jämfört med andra grupper av studenter med funktionsnedsättning är dock svårt att säga (www.studeramedfunktionshinder.nu).

Fördelningen mellan antalet kvinnliga och manliga studenter med synnedsättning ser ut ungefär som siffrorna för befolkningen

i stort. Enligt utbildningsstatistisk årsbok från SCB har andelen kvinnliga studenter vid universitet och högskolor legat stadigt runt 60 procent under hela 2000-talet. Andelen kvinnliga studenter med synnedsättning har under åren 2009–2014 legat mellan 58 och 64 procent av hela gruppen studenter med synnedsättning. Siffror som alltså överensstämmer med siffrorna för hela gruppen studenter vid högskolor och universitet. (www.scb.se).

3.4 Specialpedagogiskt stöd vid eftergymnasiala studier

Vid alla universitet och högskolor skall finnas speciella samordnare som erbjuder studenter med funktionsnedsättning individuella samtal för att diskutera utbildningsval och planering av eventuellt behov av särskilt pedagogiskt stöd. En förutsättning för att få särskilt pedagogiskt stöd är att man med hjälp av ett intyg kan styrka sin funktionsnedsättning och sitt behov av stöd. För en blivande student är det viktigt att i god tid innan studierna skall påbörjas ansöka om pedagogiskt stöd för att allt skall hinna förberedas inför kursstarten. Studenterna ansvarar själva för att kontakt tas med samordnare och studievägledare på institutionen och för att initiera och informera om eventuella förändringar under utbildningens gång. Studievägledaren är den som ansvarar för att information om vilka behov studenten har delges samtliga lärare. Vid Stockholms universitet erbjuds blivande studenter introduktionskurser under sommaren före kursstarten, där man bland annat informerar om vilka förberedelser som behöver göras om man har behov av särskilt pedagogiskt stöd.

Särskilt pedagogiskt stöd innebär olika former av insatser och åtgärder för att undanröja hinder som kan uppkomma i studiesituationen. Det handlar också om att kompensera bristande tillgänglighet i studiemiljön på ett universitet eller en högskola. Insatserna ser givetvis olika ut för alla studenter och planeras med utgångspunkt från den enskilde studentens behov. Särskilt pedagogiskt stöd kan exempelvis vara anpassad examination eller examinationsform, förlängd studietid, litteratur på anpassat medium genom Myndigheten för tillgängliga medier (MTM), anteckningsstöd, visst datorstöd, mentors- eller lektörsstöd samt extra handledning inför rapport och uppsatsskrivande.

För studenter med synnedsättning kan tillkomma stöd från Syncentralen, som kan hjälpa en blivande student att träna på att orientera i universitetets lokaler. Ledsagning under terminerna finns oftast inte att tillgå för studenter med synnedsättning. Myn-

digheten för tillgängliga media (MTM) ansvarar för att anpassa kurslitteratur till det format som studenten använder, oftast talbok, e-text eller punktskrift. Inom åtta veckor från det att man gjort sin beställning utlovar MTM att man ska kunna få hela kursboken eller en del av den anpassad. På MTM:s hemsida (www.mtm.se) finns också en katalog över redan inläst kurslitteratur, det handlar då om vanliga titlar på kurslitteratur som finns utgivna under förutvarande år. Studenten kan på så sätt själv ladda ner kurslitteratur som redan finns anpassad från MTM:s hemsida, genom att använda ett personligt nedladdningskonto. Anpassning av kortare texter som vetenskapliga artiklar, gamla tentamina och Power Point-presentationer kan studenten i regel få hjälp med av studentbiblioteket (www.studeramedfunktionshinder.nu).

Även om det finns en hel del stöd att få för studenter med funktionsnedsättning, så förutsätts den blivande studenten ta ett förhållandevis stort eget ansvar för att till exempel få sin kurslitteratur anpassad i tid och för att se till att övriga logistiska problem blir lösta så att studierna kan fungera. En stor förändring för elever med funktionsnedsättning är också att många under gymnasietiden har haft stöd av en resursperson eller assistent som kunnat hjälpa till med mycket av de praktiska problem som kan uppstå i studiesituationen. Sådant som de nu förväntas klara själva.

3.5 Arbetsmarknad för personer med synnedsättning

Olika rapporter ger lite olika bilder av sysselsättningsgraden hos personer med synnedsättning i Sverige. All tillgänglig statistik visar dock att sysselsättningsgraden är lägre hos denna grupp än för befolkningen i övrigt. Enligt Statistiska Centralbyråns tilläggsundersökning till de årligen återkommande arbetskraftsundersökningarna (AKU) finns enligt den senaste mätningen 2015 uppskattningsvis 46 000 personer med synnedsättning i arbetsför ålder i Sverige (www.scb.se). Sysselsättningsgraden för personer med synnedsättning är 67,9 procent. Detta kan jämföras med sysselsättningsgraden för befolkningen i stort som ligger närmare 80 procent. Antalet personer med synnedsättning inskrivna vid Arbetsförmedlingen har ökat med 25 procent från juli 2008 till januari 2014. Antalet öppet arbetslösa som har en synnedsättning har ökat med 50 procent under samma tidsperiod och antalet öppet arbetslösa som dessutom har utländsk bakgrund har mer än fördubblats under samma period. Under samma period har också antalet inskrivna som har en synnedsättning som varit arbetslösa

mer än två år ökat med 150 procent. Andra rapporter som exempelvis rapporten ”Hälsa hos personer med synnedsättning” (Sköld, 2014) och SCB:s tilläggsundersökning (www.scb.se) visar på en sysselsättningsgrad på mellan 59 och 68 procent. Att procentsatsen skiljer sig så mycket åt mellan olika rapporter kan bero på att urvalsgrupperna har sett olika ut och att de statistiska begrepp som använts inte är jämförbara.

I en studie om framgångsfaktorer på arbetsmarknaden som genomförts bland medlemmar i Synskadades riksförbund (Sköld, 2014) framtonar en mer mångfacetterad bild. I studien som finansierats av Allmänna arvsfonden intervjuas 1500 personer som har en nedsatt syn-, rörelse-, eller hörsel förmåga i åldern 20–55 år. Av dessa har 500 en synnedsättning. Enligt rapporten är 63 procent av männen yrkesarbetande men endast 55 procent av kvinnorna. Sjuttio procent av männen arbetade heltid men endast 40 procent av kvinnorna. Andelen arbetslösa med synnedsättning är endast något högre än för befolkningen i stort. Däremot är det betydligt fler i gruppen som får sjuk- eller aktivitetsersättning från Försäkringskassan och alltså inte befinner sig på arbetsmarknaden överhuvudtaget.

De som har arbete idag finns främst inom områdena vård och omsorg (15 procent), inom administration/juridik/politik (12 procent), i pedagogiska yrken (11 procent) och inom industri/mekanik (10 procent). Åtta procent uppger att de arbetar inom en intresseorganisation. En tredjedel (34 procent) uppger att de arbetar hos en privat arbetsgivare, en fjärdedel (24 procent) har en offentlig arbetsgivare och 12 procent uppger att de är egenföretagare (a.a.).

Fyra av tio (43 procent) som har en anställning har inte varit i kontakt med Arbetsförmedlingen och anser inte heller att de har haft behov av Arbetsförmedlingens stöd. Av dem som har en anställning uppger 31 procent att de fått stöd från Arbetsförmedlingen. Av dem som har haft en anställning men nu saknar arbete har 16 procent haft stöd från Arbetsförmedlingen, men andelen som inte tycker att de fått något stöd är dubbelt så hög, 21 procent jämfört med 11 procent i gruppen som har arbete.

Av dem som avslutat sin anställning uppger en fjärdedel (24 procent) att de slutat på grund av ohälsa. Totalt svarar 63 procent att de slutade sin senaste anställning på grund av sin funktionsnedsättning eller ohälsa. Studien visar också att risken att bli arbetslös är större om man förvärvat sin synnedsättning efter 20 års ålder (Sköld, 2014).

En tidigare undersökning som handlar om framgångsfaktorer på arbetsmarknaden för personer med synnedsättning visar också på stora skillnader vad gäller upplevd självkänsla mellan den grupp som har ett arbete och dem som inte har det. De som är i arbete skattar generellt högre i alla avseenden när det gäller upplevd självkänsla och självförtroende. Av dem som inte har en anställning tror

till exempel drygt 60 procent att de aldrig mer kommer att få ett arbete (Sköld, 2012).

3.6 Arbetsförmedlingens stöd

Personer som har en funktionsnedsättning som medför att arbetsförmågan är nedsatt kan få stöd dels genom Arbetsförmedlingens allmänna service och dels på en rad andra sätt. Arbetsförmedlingens stöd kan utgöras av arbetstekniska hjälpmedel för att kompensera funktionsnedsättningen men det kan också handla om ekonomiskt stöd till en arbetsgivare som anställer en person med funktionsnedsättning eller personligt stöd på arbetsplatsen.

Arbetsförmedlingen kan ge ekonomisk ersättning för hjälpmedel på arbetsplatsen som syftar till att kompensera för en nedsatt arbetsförmåga. Arbetsgivaren kan också få ersättning om det finns behov av anpassningar av den fysiska miljön.

Om den nedsatta arbetsförmågan påverkar arbetsuppgifterna kan det vara nödvändigt att anpassa arbetssituationen så att en person med funktionsnedsättning kan utföra arbetet. Här kan olika former av anpassad anställning bli aktuella som exempelvis utvecklingsanställning, vilket innebär en längre introduktion med anpassade uppgifter, trygghetsanställning om det finns behov av anpassade uppgifter under längre tid eller skyddat arbete inom exempelvis Samhall. Både privata och offentliga arbetsgivare kan kompenseras ekonomiskt med ett lönebidrag från Arbetsförmedlingen. Lönebidrag lämnas under längst fyra år och gäller alla typer av anställningsformer (www.arbetsformedlingen.se).

Arbetsförmedlingen kan ge unga personer mellan 16 och 29 år som har en funktionsnedsättning extra stöd så att övergången mellan skola och arbetsliv blir så smidig som möjligt. Stödet är individuellt anpassat och kan handla om extra vägledning, stöd av en specialist exempelvis en dövkonsulent, synspecialist eller audiolog. Man kan också få ett personligt biträde på arbetsplatsen för att kunna klara sina arbetsuppgifter. Hjälp med att hitta lämplig arbets- eller praktikplats och hjälp med att anpassa denna kan också ges.

Utöver det stöd som Arbetsförmedlingen kan ge, så kan unga personer mellan 19 och 30 år som har en funktionsnedsättning som innebär att arbetsförmågan är nedsatt helt eller delvis beviljas Aktivitetsersättning genom Försäkringskassan under minst ett år. Bedömningen av den individuella arbetsförmågan görs i förhållande till alla arbeten på hela arbetsmarknaden, alltså även till särskilt anpassade arbeten och anställningar med lönebidrag. Försäk-

ringskassan kan också bevilja hel aktivitetsersättning vid förlängd skolgång för den som har en funktionsnedsättning som gör att han eller hon behöver längre tid för att slutföra sin grundutbildning (www.forsakringskassan.se).

Att notera är att mycket av det stöd som Arbetsförmedlingen kan ge förutsätter att det redan finns en presumtiv arbetsgivare som är beredd att anställa en person med funktionsnedsättning. Det största hindret är kanske att i konkurrens med andra sökande utan funktionsnedsättning överhuvudtaget komma i fråga för en anställning.

3.7 Förändringar i diskrimineringslagen

Både Skolinspektionens granskningar och statistik om levnadsvillkoren för unga med funktionsnedsättning från tidigare Ungdomsstyrelsen (numera Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällsfrågor) har visat att det finns stora brister när det gäller stödet till barn och unga med funktionsnedsättning både i skolan och på arbetsmarknaden (Ungdomsstyrelsens skrifter 2012:3). Mycket av det som bristerna handlar om är att det ofta saknas tillgänglighet i olika former. Den 1 januari 2015 infördes till följd av detta förändringar i Diskrimineringslagen (SFS 2008:567). Förändringen av lagtexten innebär att bristande tillgänglighet för personer med funktionsnedsättning införs som en ny form av diskriminering. Med bristande tillgänglighet avses i lagen att en person med en funktionsnedsättning missgynnas genom att åtgärder för tillgänglighet inte har vidtagits för att personen ska komma i en jämförbar situation med personer utan funktionsnedsättning och som är skäliga utifrån krav på tillgänglighet i lag eller annan författning och med hänsyn till de ekonomiska och praktiska förutsättningarna, varaktigheten och omfattningen av förhållandet eller kontakten mellan verksamhetsutövaren och den enskilde samt andra omständigheter av betydelse (SFS 2008:567).

Det nya diskrimineringsförbudet omfattar både utbildningsväsendet, arbetslivet samt hälso- och sjukvården. När det gäller utbildningsväsendet innefattar bestämmelserna såväl undervisning som lokaler. Lagens tidigare bestämmelser om skäliga anpassningar omfattade endast högskolan, medan den nya bestämmelsen omfattar samtliga skolformer. Lagändringen kommer förhoppningsvis att ge nya påtryckningsmöjligheter för framtida elever som inte får det stöd i skolan som de behöver och har rätt till.

4. Tidigare studier

I detta avsnitt kommer att i korthet redovisas resultaten från några tidigare genomförda studier inom ämnesområdet övergång från skola till eftergymnasiala studier eller yrkesliv för ungdomar med synnedsättning. I de nordiska länderna har endast ett fåtal publicerade studier kunnat återfinnas, medan det framförallt i de engelskspråkiga länderna finns ett stort antal publicerade studier och där ämnesområdet sedan många år är väl utforskat.

4.1 Nordisk forskning

I flera nordiska studier (Rodney, 2010; Undhem, 2003; Bjarnarsson, 2011), som gjorts under senare tid fokuseras på vilka förutsättningar den inkluderande skolan ger elever med funktionsnedsättning inför yrkes- och vuxenliv. I de nordiska länderna, liksom i andra jämförbara länder i västvärlden, är sysselsättningsgraden för personer med synnedsättning förhållandevis låg jämfört med befolkningen i övrigt. I flera av studierna ställer man sig frågan om den inkluderande skolan verkligen ger elever med funktionsnedsättning de bästa förutsättningarna för att klara sig längre fram i livet. De negativa faktorer man pekar på är dels brister i anpassningen av själva undervisningen och dels att eleverna inte får det extra stöd som de behöver. Andra faktorer som lyfts fram är en förändrad arbetsmarknad samt negativa attityder bland arbetsgivare till att anställa personer med funktionsnedsättning. Flera studier pekar också på att många elever som har sin skolgång i den inkluderande skolan ständigt jämför sig själva med kamrater utan funktionsnedsättning och upplever utanförskap under skoltiden. Man ställer sig frågan om det i förlängningen kan leda till bristande självkänsla och tilltro till den egna förmågan att kunna få ett arbete efter avslutad skolgång.

I en dansk kartläggningsstudie (Rodney, 2010) noteras att färre unga personer med synnedsättning fullföljer högre teoretisk utbildning eller yrkesutbildning idag än vad som var fallet för den generation som är födda på 1940-talet när specialskolan ännu fanns. Rodney pekar också på att fler personer som är födda på 1940-talet försörjer sig genom eget arbete, än i de generationer som är födda senare och fått sin undervisning i den inkluderande skolan. De orsaker till att situationen ser ut som den gör anses vara dels skolans oförmåga att ge eleverna en utbildning av samma akademiska kvalitet som den som elever utan funktionsnedsättning får och dels personliga faktorer hos individerna själva, som låg självkänsla och bristande tilltro till den egna förmågan vilket kan leda till svårigheter att klara sig som vuxen. Rodney menar att detta är något som till stor del skapats i den inkluderande skolan och att man i detta avseende har misslyckats med att skapa full delaktighet för alla individer i samhället. De förslag till förbättringar som nämns är att elever med synnedsättning bör få mer undervisning i kompensatoriska strategier och att man behöver arbeta på ett annat sätt med relationerna i det nätverk som finns runt eleverna. I många länder finns lagstadgad rätt till speciella studieplaner och rätt till undervisning av lärare med rätt kompetens, något som Rodney förordar.

En norsk enkätstudie (Undhem, 2003) beskriver övergången från gymnasium till högre utbildning för ungdomar med synnedsättning i åldern 20–24 år. De frågor som man ställde sig var vilket stöd och vilken vägledning som eleverna behövde för att klara övergången från gymnasium till högre studier. Studien visade att ungdomarna hade ett stort behov av vägledning inför högre studier och att det hade stor betydelse för hur genomtänkta senare val blev. Flera av intervjupersonerna upplevde att de hade påverkats i sina utbildningsval av de stödpersoner som de haft runt sig under gymnasietiden och av vilka val andra ungdomar med synnedsättning hade gjort. Studenterna ansåg också att de hade behövt mer stöd av professionell personal med kunskap om synnedsättning vid planering av övergången till högre studier. Flera upplevde att de, när de påbörjat eftergymnasiala studier, blivit tvungna att bli sina egna advokater för att allt skulle fungera. Det hade en positiv effekt då det gav en känsla av självkontroll men tog också mycket tid och energi som hade behövt ägnas åt studierna.

I en kvalitativ intervjustudie från Island (Bjarnarson, 2011) beskrivs erfarenheterna från gymnasieskola, högskolestudier och arbetsmarknad hos unga personer med funktionsnedsättning i åldern 16–24 år. Studien diskuterar skolans roll för att ge ungdomar med funktionsnedsättning goda förutsättningar att klara vuxenlivet. Studien betonar faktorer som lärmiljön, hur organisationen av undervisningen ser ut och elevernas delaktighet i undervisning och i skolans sociala liv. Studien diskuterar positiva och

negativa faktorer med inkluderande skola och pekar på att övergångar mellan olika stadier eller skolformer är känsliga perioder där extra stöd ofta behövs. Slutligen pekar man på att skolan generellt har ett stort ansvar för att dessa ungdomar skall hitta rätt spår för att kunna utvecklas till självständiga vuxna individer.

4.2 Internationell forskning

Det finns en mängd internationella studier och artiklar framförallt från de engelskspråkiga länderna som behandlar området övergång mellan skola och vuxenliv för unga människor med synnedsättning. I engelskspråkiga länder benämns området i allmänhet ”transition”, som närmast kan översättas till ”omställning” eller ”övergång”. De studier som återfinns inom detta område behandlar många olika faktorer både i omgivningen och hos individen, som kan ha betydelse för hur man klarar sig i vuxenlivet. I dessa artiklar redovisas också många tankar och idéer om vilka faktorer som kan ha betydelse för hur stödet till unga personer med funktionsnedsättning bör utformas, för att på ett effektivt sätt underlätta övergången till ett självständigt vuxenliv. De flesta västeuropeiska länder har liksom de nordiska länderna generellt låga siffror när det gäller sysselsättningsgraden för personer med synnedsättning.

I en stor amerikansk studie (Wolffe & Kelly, 2011) bearbetades data från en nationell databas (NLTS2; National Longitudinal Survey of Youth 1997), som omfattar alla elever vid gymnasium och eftergymnasial utbildning som haft tillgång till specialundervisning. Data har samlats in vid fem tillfällen mellan åren 2000 och 2009. Antalet elever som hade synnedsättning eller blindhet som sin huvudsakliga funktionsnedsättning uppskattades till 10 840 stycken. I studien ingår både studenter som fått sin undervisning inom det ordinarie skolväsendet men också elever som fått sin undervisning vid specialskolor. Intervjuer har gjorts med elever och föräldrar och elevernas lärare har besvarat enkäter. Resultaten visar på positiva effekter om mer tyngdpunkt läggs på förberedelse för arbetslivet genom exempelvis praktikmöjligheter, hjälp med att träna på att genomföra anställningsintervjuer och hjälp med att söka arbete. Författarna föreslår att detta bör få större utrymme i elevernas individuella läroplaner. Positiva effekter kunde också noteras på så sätt att eleverna utvecklade sociala relationer och kamratkontakter då de arbetade tillsammans med seende elever kring tekniska hjälpmedel till exempel datorer.

En annan amerikansk studie utförd av Bardin & Lewis (2008), pekar på barriärer i undervisningen som hindrar elever med syn-

.....

nedsättning att prestera lika bra som seende kamrater. I en enkätstudie deltog 79 lärare till elever med synnedsättning som befann sig på gymnasienivå. Studien pekar på att undervisningen många gånger inte var tillgänglig för eleverna, eftersom många visuella begrepp användes vilket gjorde det svårt för eleverna att förstå sammanhanget. Brister i verbal information konstaterades också. Trots det presterade 21 procent av eleverna över genomsnittet, 52 procent bedömdes prestera på genomsnittlig nivå och 26 procent presterade under genomsnittet. Författarna diskuterar också om lärarna möjligen satte högre betyg än eleven egentligen skulle haft eller om de hade lägre förväntningar på eleverna.

Den amerikanska forskaren McDonnall (2010) fann i en studie som syftade till att identifiera faktorer som ökade möjligheterna för elever med synnedsättning att kunna få ett arbete efter avslutad skolgång att tidiga arbetslivserfarenheter under skoltiden gav viktiga erfarenheter. Andra faktorer av positiv betydelse var goda matematikkunskaper, god verbal förmåga, föräldrastöd och självupplevd hälsa. Att delta i speciella jobbinriktade program under skoltiden hade mindre betydelse för hur det gick senare i arbetslivet. Data från den nationella databasen (NLSY97) användes även i denna studie. I studien deltog 140 unga personer i åldern 18–23 år.

I en brittisk studie (Bishop & Rhind, 2011) intervjuades nio ungdomar med synnedsättning som studerade i eftergymnasial utbildning. Då andra studier visat att många ungdomar med synnedsättning ofta avbröt högskolestudier ville författarna undersöka vad det kunde bero på. Resultaten visade att studenterna med synnedsättning ställdes inför helt andra utmaningar än sina seende kamrater då de påbörjade eftergymnasiala studier. Många av studenterna behövde använda mycket tid för att lära sig hitta i lokalerna och att på egen hand ta sig till och från Campus. De hade också ständiga problem med att få anpassat studiematerial i tid. Många studenter fick mycket stöd av sina föräldrar med många av de praktiska problem som behövde lösas under studietiden. En annan svårighet som flera upplevde var att det var svårt att få förståelse för sina behov från universitetets lärare och professorer. Universitetens ”Disability team” var dock mycket uppskattade och många av studenterna använde sig ofta av deras tjänster.

Det finns också exempel som speciellt lyfter fram lärarnas roll och ansvar för att det skall gå bra för eleverna längre fram. I en amerikansk enkätstudie som gjorts av Agran, Hong & Blankenship (2007) deltog 315 lärare som undervisade elever med synnedsättning. Lärarna var anställda på mobila team vars uppgift var att ge rehabilitering och undervisning till elever med synnedsättning på olika stadier inom det ordinarie skolväsendet. Syftet var att undersöka hur lärarna arbetade med elevernas självständighet, då andra studier visat att dessa förmågor har betydelse för att klara högre studier. Resultaten visade att få av lärarna arbetade aktivt för att

stärka elevernas självständighet. Författarna diskuterar hur bristen på självständighet påverkar elevernas självkänsla och att det är något som bör ingå i elevernas individuella studieplaner.

Exempel på studier som har tittat på hur ungdomar med synnedsättning klarar sig i arbetslivet är till exempel en studie gjord av amerikanska forskare (Shaw, Gold & Wolffe, 2007). Man har här gjort en kartläggning av arbetsmarknadsrelaterade erfarenheter hos två grupper av ungdomar med synnedsättning i åldern 15–21 år och 22–30 år i Canada. Den första gruppen bestod av 154 individer och den andra gruppen bestod av 173 individer. 175 var män och 143 var kvinnor. Drygt hälften av ungdomarna hade en måttlig synnedsättning och de resterande var blinda. Resultaten visade att 71 procent hade någon gång arbetat mot ersättning, men att endast 29 procent hade en pågående anställning. Av intervjupersonerna var det 37 procent som aktivt sökte arbete. Av dem som sökte arbete hade 31 procent en högskoleutbildning men hade ändå svårt att hitta ett arbete. Av dem som sökte arbete använde en majoritet av gruppen endast en timme om dagen till detta. Tänkbara orsaker till att de inte lade ner mer tid på att försöka få ett arbete menar författarna handlar om tidigare misslyckanden, låg självkänsla och låga förväntningar på att kunna få ett arbete.

5. Teoretiska utgångspunkter

5.1 Fenomenologisk livsvärldsberättelse

Livsvärlden är ursprungligen ett filosofiskt begrepp med kunskapsteoretisk och ontologisk innebörd som kommit att få stor betydelse för framförallt samhällsvetenskaplig teoribildning och forskning. Begreppet användes första gången i början av 1900-talet av Edmund Husserl, som ses som den moderna fenomenologins grundare. Begreppet fenomenologi innebär ett det finns ett ömsesidigt beroende mellan objekt och subjekt. De saker vi talar om är aldrig saker enbart för sig själva, subjektet är alltid riktat mot någon annan än sig själv. Det som visar sig förutsätter alltså att det alltid finns någon att visa sig för (Bengtsson, 2005).

En livsvärldsansats innebär enligt Bengtsson en forskningsansats som är inriktad på att studera världen i sin fulla konkretion, som den visar sig för lika konkret existerande människor. För att kunna göra detta krävs differentierade och sensitiva metoder som kan fånga den kvalitativa komplexiteten (Bengtsson, 2005). Utgångspunkten för att kunna få fördjupad och vidgad kunskap om andra är kommunikation och interaktion. Av den anledningen är därför den vanligaste insamlingsmetoden av data i kvalitativ forskning den kvalitativa forskningsintervjun. Med hjälp av intervjun kan vi få kunskap om andra människors livsvärld. Men för att något skall kunna sägas om erfarenheterna krävs att personen själv får tillfälle att reflektera över sina egna erfarenheter. Den levda erfarenheten omvandlas på så sätt till en reflekterad erfarenhet. Förhållandet mellan liv och berättelse beskriver en cirkulär rörelse från liv och berättelse och tillbaka till liv. Genom tolkning av livsvärldsberättelser kan vi få en viss tillgång till andra människors livsvärldar (Bengtsson, 2005).

Studien är inspirerad av fenomenologisk livsvärlds perspektiv, vilket föreföll vara en lämplig teoretisk ansats för eftersom avsikten har varit att låta intervjupersonerna i intervjuerna själva reflektera över sin upplevda livsvärld och att genom möjligheten att göra tolkningar av intervjupersonernas utsagor hitta mönster och skapa möten mellan olika livsvärldar.

5.2 Hermeneutik

Hermeneutisk vetenskapsteori ligger ofta till grund för kvalitativa undersökningar inom samhälls- och beteendevetenskaperna. Hermeneutik skall beskriva och skapa förståelse för en individs eller en grupp individers livsvärld genom tolkning. Förståelse av andra människor är dock alltid relativ vår egen bakgrund och det kommer därför att präglade vår uppfattning om undersökningsobjektets livsvärld. Tolkningen innebär att vi både måste förklara hur vi kommer fram till en förståelse och visa hur en sådan tolkning kan rättfärdigas (Hautaniemi, 2013).

Hermeneutiken lämpar sig väl som vetenskapsteoretiskt perspektiv när syftet är att få tillgång till intervjupersonernas egna upplevelser av olika fenomen och också möjlighet att låta dem själva välja vad de vill tala eller skriva om (Fejes & Thornberg, 2009). Centralt inom hermeneutiken är att det är förståelsen av ett budskap som är det centrala och inte förklaringen. Det finns inte en förståelse av världen som är den sanna, utan här finns plats för en mängd olika tolkningar som tillsammans kan bidra till ny förståelse. Olika delar av texten kan refereras och jämföras med varandra men också betraktas som olika delar, som dels refererar till varandra men också till helheten (Fejes & Thornberg, 2009).

Den hermeneutiska processen kan liknas vid en spiral, som på sin väg dels söker nya delar, dels gräver sig djupare ner i förståelsen (Ödman, 2007). Under tolkningsprocessen är det dock viktigt att hela tiden ha i åtanke den tidigare förförståelse och erfarenhet som kan finnas hos den som analyserar och tolkar det sagda eller skrivna. Förförståelsen kan innebära både fördelar och begränsningar. En uppgift för uttolkaren är att försöka minska den kulturella distansen mellan det budskap och den kunskap som finns i texterna och att kunna kommunicera denna nya insikt till andra (Kristensson Ugglå, 1994). Att ha egna erfarenheter och egen erfarenhet av ämnesområdet kan här bidra positivt för att öka förståelsen, samtidigt som man behöver vara uppmärksam på att den förförståelse som kan finnas kan vara ett hinder för att tolka och förstå det som framstår som självklart och uppenbart.

5.3 Den utvecklingsekologiska teorin

Den amerikanske psykologen Urie Bronfenbrenner intresserade sig för barns utveckling i familjen och i samhället. Den teori som han skapade kallas utvecklingsekologi. Teorin beskriver hur samspelet mellan medfödda egenskaper och de miljöer som människan lever i hela tiden interagerar och påverkar varandra. Barnets utveckling

sker hela tiden i kontinuerligt samspel med omgivningen. Den utvecklingsekologiska modellen visar de system som omger individen och där individen med sina medfödda biologiska förutsättningar hela tiden är i centrum (Andersson, 1986), (Rönnbäck, de Verdier, Winberg & Baraldi, 2010).

Bronfenbrenner betraktar miljön som en hierarkisk sammansättning av strukturer och i den utvecklingsekologiska modellen beskriver han de olika nivåerna i samhället och hur de påverkar varandra. I modellens centrum befinner sig barnet med sina medfödda biologiska egenskaper. Barnet befinner sig hela tiden i olika mikrosystem som familj, skola och kamratgrupp. Barnet interagerar ständigt med de olika microsystemen och utvecklingen av relationerna får betydelse både för barnet själv och för de olika mikrosystemen. De relationer som utvecklas mellan olika miljöer i systemet benämns meso-nivå. Mellan de olika miljöerna i systemet pågår en ständig interaktion och ju mer kontakt det finns mellan de olika delarna, desto större betydelse kommer det att få för barnets utveckling (Broberg, A., Almqvist, K & Tjus, T., 2003). På nästa nivå finner man det som Bronfenbrenner benämner exo-systemet, som beskriver det lokalsamhälle som inrymmer de olika mikrosystemen. Olika typer av samhällen kan ha olika ideologiska, ekonomiska och politiska ramverk. Politiska beslut om hur en viss verksamhet, till exempel skolan skall bedriva sin verksamhet får ju både direkta och indirekta konsekvenser för den verklighet som barnet befinner sig i. I sin modell beskriver Bronfenbrenner hur biologiska, psykologiska och sociala faktorer hela tiden samspelar med varandra och i varje ögonblick påverkas samspelet av resultaten av tidigare samspel (Broberg, Almqvist & Tjus, 2003). För barn och unga som växer upp med en funktionsnedsättning får den yttersta strukturen, exo-systemet där samhällets stödsystem ingår stor betydelse för barnets utvecklingsmöjligheter.

Med utgångspunkt från en tidigare studie om punktskriftsläsande elevers möjlighet till delaktighet i klassrummet (Rönnbäck, de Verdier, Winberg & Baraldi, 2010), där Bronfenbrenners utvecklingsekologiska modell visade sig framgångsrik vid tolkningen av resultaten, har denna teoretiska modell använts som kompletterande teoretiskt perspektiv även i denna studie.

Runt barn som har en synnedsättning och dess familj finns ofta ett stort stödnätverk som kan innehålla många olika verksamheter som exempelvis sjukvård, syncentral, barnhabilitering, företrädare för Specialpedagogiska skolmyndigheten (SPSM) samt kommunens tjänstemän som ger stöd till barnet, familjen och skolan. Under stora delar av skoltiden har många elever både extra stöd och extra resurser, som exempelvis resursperson eller assistent under lektionerna. Dessa kan sägas vara en del av de micro- och mesosystem som omger eleven och som skapar förutsättningar för utveckling.

6. Metod

6.1 Val av metod

Studiens syfte är att belysa några unga personers upplevelse av sin gymnasietid, vilket stöd de upplever att de har fått och hur de klarat övergången från skola till vuxenliv. Eftersom studien fokuserar på personernas egna upplevelser av sin situation, lämpar sig den kvalitativa forskningsintervjun väl som metod. Fokus för den kvalitativa forskningsintervjun är intervjupersonernas levda vardagsvärld och att försöka att förstå världen från undersökningens personernas synvinkel, för att på så sätt kunna utveckla meningen ur deras erfarenheter. Forskningsintervjun bygger också på vardagslivets samtal, men är i sig ett professionellt samtal där kunskap konstrueras i interaktionen mellan den intervjuade och intervjuaren och där resultatet är en gemensam konstruktion kring ett tema av ömsesidigt intresse (Kvale & Brinkman, 2009).

Den semistrukturerade intervjuformen lämpade sig särskilt väl för syftet med studien, eftersom denna utgår från ett antal temaområden nedtecknade i en intervjuguide (Bilaga 1). Eftersom frågorna inte behöver ställas i någon särskild ordning utan mer är ett stöd för att beröra samma temaområden i samtliga intervjuer, ger det en flexibel intervjusituation. Följdfrågor kan ställas både med utgångspunkt från de formulerade frågeställningarna och från respondentens berättelse (Bryman, 2002).

6.2 Undersökningsgrupp och urval

I enlighet med studiens syfte har valet av intervjupersoner fallit på personer som avslutat gymnasiet för några år sedan. Metoden för urval kan närmast beskrivas som ett så kallat målinriktat urval (Bryman, 2002). Denna typ av samplingsteknik är i grunden av strategiskt slag och ett försök att skapa överensstämmelse mellan

forskningsfrågor och urval. Forskaren gör sitt urval utifrån en önskan om att intervjua personer som är relevanta för forskningsfrågorna. Urvalet för denna studie har gjorts med utgångspunkten att undersökningsgruppen skall bygga på en så bred variation som möjligt vad gäller ålder, kön och demografi.

Elever med svår synnedsättning eller blindhet är en till antalet mycket liten elevgrupp i Sverige. Antalet elever brukar variera men ligger oftast omkring tio elever årligen. Ganska stora variationer mellan olika år förekommer dock. Urvalet har gjorts genom att kontakt tagits med unga vuxna personer som under sin skolgång haft någon form av specialpedagogisk stödinsats från Resurscenter syn. En av intervjupersonerna kontaktades genom organisationen Unga Synskadade och har inte haft kontakt med Resurscenter syn tidigare. Sju intervjupersoner rekommenderades punktskrift som läsmedium inför skolstarten. En av intervjupersonerna har inte läst punktskrift under skoltiden, men har själv lärt sig punktskrift i vuxen ålder.

Undersökningsgruppen består av åtta unga personer med svår synnedsättning eller blindhet i åldern 22–29 år. Fyra är män och fyra är kvinnor. Sju av intervjupersonerna använder punktskrift vid läsning, eller punktskrift i kombination med annat läsmedium. En respondent använder sig inte av punktskrift utan använder i stället talböcker i kombination med uppförstorad text. Intervjupersonerna är bosatta på olika orter i Sverige. Landsbygd, såväl som större och mindre städer finns representerade. Samtliga intervjupersoner har genomgått gymnasiet. Vid intervjutillfället var två av intervjupersonerna heltidsarbetande, en person deltidsarbetade men sökte heltidsarbete, ytterligare en arbetade deltid men avsåg inte att söka heltidsarbete. Tre var heltidsstuderande och en person hade just avlagt akademisk examen och var arbetssökande på heltid.

6.3 Undersökningens genomförande

Intervjupersonerna kontaktades per telefon eller e-mail och tillfrågades om intresse av att delta i studien. Några dagar efter telefonsamtalet fick samtliga intervjupersoner ett informationsbrev i punktskrift med post eller e-mail, som beskrev studiens syfte och metod (Bilaga 2). Intervjupersonerna informerades om att deltagandet var helt frivilligt och att man när som helst kunde välja att avbryta sitt deltagande. Samtliga intervjupersoner samtyckte till att delta i studien.

Med utgångspunkt från huvudfrågeställningarna formulerades ett antal intervjufrågor som prövades i en pilotintervju. Syftet med

denna var dels att pröva de formulerade frågorna, dels att undersöka om det fanns behov av följdfrågor samt att beräkna ungefär hur lång tid varje intervju kunde tänkas ta. Intervjufrågorna bearbetades med utgångspunkt från pilotintervjun och strukturerades sedan under ett antal temaområden som avsåg att belysa de ursprungligen formulerade forskningsfrågorna. Tänkbara följdfrågor under de olika temaområdena formulerades också. Syftet med dessa var att bättre kunna följa upp sådant som behövde förtydligas under intervjuerna (Kvale & Brinkman, 2009).

Intervjuerna genomfördes på intervjupersonernas respektive hemorter och de fick själva bestämma om de ville bli intervjuade i sitt hem eller på en mer neutral plats, som exempelvis vederbörandes utbildningsenhet eller arbetsplats. Vid några intervjuer där detta inte gick att ordna löstes det hela med att en neutral lokal kunde bokas på den ort där respondenten var bosatt. Samtliga tillfrågade valde att bli intervjuade på neutral plats och inte i sitt hem. Samtliga intervjuer genomfördes dock i slutna rum där inte någon annan person var närvarande. Intervjuerna spelades in digitalt. Kompletterande noteringar gjordes också under samtalets gång för att notera särskilt viktiga områden. Intervjuerna inleddes med ett antal personliga frågor rörande intervjupersonernas aktuella förhållanden avseende social situation och nuvarande studie- eller arbetsförhållanden. Intervjuerna är olika långa och resulterade i olika mycket material. De enskilda citaten från olika intervjuer är exempel på ämnen och företeelser som kommit upp i flera intervjuer.

6.4 Etiska aspekter

I varje vetenskaplig undersökning skall göras en avvägning mellan värdet av det förväntade kunskapsstillskottet och möjliga risker i form av negativa konsekvenser för berörda undersökningsdeltagare och eventuellt för tredje person. Såväl kortsiktiga som långsiktiga följder skall beaktas (Vetenskapsrådet, 2002).

Vetenskapsrådets forskningsetiska principer syftar till att skapa normer för förhållandet mellan forskare och undersökningsdeltagare så att en god avvägning kan ske mellan forskningskravet och individskyddskravet. De forskningsetiska principerna formuleras i fyra huvudkrav som i största möjliga mån har beaktats i denna studie:

Informationskravet har beaktats så till vida att samtliga intervjupersoner först kontaktades med ett telefonsamtal eller ett e-mail, där syftet med studien beskrevs i korthet. Personerna tillfrågades om de var intresserade av att delta och informerades om

att deltagande var helt frivilligt. Intervjupersonerna ombads inte att lämna besked om deltagande vid detta tillfälle, utan fick några dagar efter telefonsamtalet ett informationsbrev per post eller e-mail (Bilaga 2). Brevet beskrev studiens syfte mer ingående. Frivilligheten påpekades igen samt att deltagarnas anonymitet skulle komma att garanteras på så sätt att inga person- eller Ortsnamn, som skulle kunna göra det möjligt att identifiera personerna skulle framgå i studien.

Samtyckeskrauet har beaktats genom att intervjupersonerna någon vecka efter att de fått brevet kontaktades per telefon och vid detta tillfälle tillfrågades om de fortfarande var intresserade av att delta. Samtliga tillfrågade intervjuer personer samtyckte till att delta i studien. Tillstånd att spela in intervjuerna inhämtades också muntligt vid detta samtal. Tid och plats för intervjun bokades också vid detta tillfälle. Samtidigt påmindes deltagarna åter igen om att de när som helst själva kunde välja att avbryta sitt deltagande i studien. Detta framgick också av informationsbrevet.

Konfidentialitetskravet har beaktats på så sätt att intervjupersonernas utsagor redovisas under olika temarubriker där det inte är möjligt att utläsa vem som har sagt vad. Namn på deltagarna som omnämns i studien är fingerade. Eftersom de intervjuade personerna tillhör en liten grupp med specifika behov, som för personer som är yrkesverksamma inom området kan vara lätta att identifiera, innebär det självklart att kravet på konfidentialitet är högt. Deltagarna informerades också om att det inspelade materialet kommer att förvaras på ett sådant sätt att det inte är åtkomligt för någon annan än författaren. De inspelade intervjuerna kommer också att raderas så snart sammanställningen av rapporten har slutförts.

Nyttjandekravet har beaktats genom att intervjupersonerna informerades om att intervjumaterialet kommer att resultera i en skriftlig rapport som kommer att finnas nedladdningsbar på Specialpedagogiska skolmyndighetens webbplats. Vidare informerades om att resultaten förhoppningsvis kan komma att användas för att Specialpedagogiska skolmyndigheten i sitt stöd till skolor skall kunna ge ett bättre och mer verksamt stöd till elever med svår synnedsättning eller blindhet, framförallt under de senare skolåren och inför övergången mellan skola och eftergymnasiala studier eller yrkesliv.

6.5 Bearbetning och analys

Samtliga intervjuer spelades in och transkriberades därefter så ordagrant som möjligt till skriven text, för att på så sätt ge goda

förutsättningar att kunna tolka och förstå innebörden i intervjupersonernas berättelser. Även pauser och olika typer av känslouttryck, som suckar och skratt har noterats i texten, för att så autentiskt som möjligt återge essensen i det sagda. Syftet har varit att med en hermeneutisk forskningsansats försöka att tolka och förstå innebörden av intervjupersonernas livsvärldsberättelser.

Varje utskriven intervju kom att omfatta mellan åtta och tio sidor skriven text. Därefter lästes samtliga intervjuer igenom vid flera tillfällen, med de formulerade forskningsfrågorna i åtanke. Vid genomläsningen färgmarkerades avsnitt och utsagor som hade relevans för forskningsfrågorna. Noteringar och reflektioner gjordes också i marginalen. Enligt Ödman handlar det inte om att bemästra texten utan att i stället fungera som dess tjänare, att ”lyssna sig fram” till vad som sägs i den (Ödman, 2007). Databearbetningen av det insamlade materialet har därefter gjorts i flera steg. Kategorier har utkristalliserats genom att mönster eller gemensamma nämnare i intervjupersonernas utsagor har kunnat urskiljas. Kategorierna har slutligen brutits ner i olika delasppekter som framträtt som särskilt viktiga eller intressanta. Dessa har sedan legat till grund för analys och diskussion av materialet.

Enligt Patton (2002) går det inte att urskilja några absoluta regler för hur kvalitativ analys kan genomföras, utan det handlar mer om att på ett rättvisande sätt representera de data som finns tillgängliga och att kommunicera vad dessa visar med utgångspunkt från studiens syfte. Forskningsfråga och metodansats medför också att sättet att analysera data kommer att skilja sig åt mellan olika studier. Fejes & Thornberg (2009) refererar till Kvales huvudmetoder för kvalitativ analys (Kvale, 1997): Koncentrering, Kategorisering, Berättelse, Tolkning, Modeller och Ad hoc. Ad hoc innebär en kombination av två eller flera av de andra analysmetoderna för att skapa mening i datamaterialet. Kvales lista över tillvägagångssätt för att arbeta med kvalitativa data har legat till grund för bearbetning och analys i denna studie, även om inte alla steg använts i samma utsträckning. De moment som framförallt har använts är koncentrering, kategorisering och tolkning. Vid tolkning av resultaten har som komplement även systemteoretisk tankemodell använts.

7. Resultat

Studiens resultat inleds med en kort presentation av de olika intervjupersonerna. Den första huvudfrågeställningen som berör gymnasietiden redovisas sedan med utgångspunkt från de kategorier som framträtt i analysarbetet. Den andra huvudfrågeställningen som handlar om övergång från skola till studier eller yrkesliv redovisas utifrån de olika intervjupersonernas berättelser om sina erfarenheter baserat på de kategorier som kunnat urskiljas. Den tredje frågeställningen besvaras med hjälp av längre citat ur intervjupersonernas livsvärldsberättelser vilka får tala för sig själva.

7.1 Undersökningsgruppen

I följande avsnitt ges en kortfattad bakgrundsbeskrivning av de personer som ingått i undersökningsgruppen. De bakgrundsdata som presenteras är bland annat ungefärlig synförmåga, vilket läsmedium personen använder idag och vilket läsmedium som användes under gymnasietiden. Vidare redovisas vilket gymnasieprogram personen har läst, samt om man har läst gymnasiet på normal tid eller om man valt att läsa på förlängd tid. Uppgifter om eftergymnasiala studier, arbetslivserfarenhet samt social situation idag redovisas också. Samtliga namn på personerna är fingerade.

Christian, 27 år

Synförmåga och läsmedium:

Christian har en svår synnedsättning, men har viss synförmåga. Han använder punktskrift i kombination med talböcker när han läser. Det har han gjort både under gymnasietiden och under studietiden på högskolan. Christian föredrar att läsa punktskrift med stöd av talsyntes. På fritiden läser Christian gärna talböcker då han upplever det mer bekvämt än att läsa punktskrift.

Gymnasieprogram:

Estetiskt program med inriktning musik. Christian läste gymnasiet på tre år och gick ut med fullständigt betyg.

Eftergymnasial utbildning och nuvarande sysselsättning:

Efter gymnasiet sökte Christian kortare musikutbildningar på två olika folkhögskolor, men blev inte antagen. Under en kortare tid efter gymnasiet hade han en praktikplats som gitarrlärare i Kulturskolan på hemorten. Christian började därefter på en nystartad 3-årig högskoleutbildning i interaktiv ljuddesign på en högskola i södra Sverige, men avbröt utbildningen efter något år. Anledningen till de avbrutna studierna var enligt Christian främst att utbildningen inte motsvarade den nivå som utlovats och att många studenter valde att sluta av den anledningen.

Christian fick därefter genom Arbetsförmedlingen en praktikplats på ett företag som utvecklar hjälpmedel för personer med synnedsättning. Praktikplatsen ledde efter något år till en anställning med lönebidrag som säljare på samma företag. Han arbetade på företaget under några år, men har idag bytt arbete och är nu anställd som it-tekniker i en landstingsdriven verksamhet. Anställningen är en vanlig tillsvidareanställning och arbetsgivaren uppbär inte lönebidrag.

Social situation:

Christian bor i egen lägenhet tillsammans med sin flickvän. På fritiden ägnar han mycket tid åt tävlingsidrott inom synskadeområdet. Han är också musikintresserad och spelar i en musikgrupp.

Nina, 23 år

Synförmåga och läsmedium:

Nina är blind och är en aktiv punktskriftsläsare. Under gymnasiet använde hon en kombination av punktskrift och talböcker. Under den eftergymnasiala utbildningen har hon använt sig i stort sett enbart av talböcker främst av tids- och utrymmesskäl. Hon använder dock punktskriften mycket då hon läser taktila bilder,

diagram och grafer vilket förekommer i hög utsträckning i den universitetsutbildning som hon går.

Gymnasieprogram:

Samhällsprogrammet med samhällsvetenskaplig inriktning. Nina förlängde gymnasietiden med ett år och gick ut med fullständigt betyg.

Eftergymnasiala studier och nuvarande sysselsättning:

Nina sökte direkt efter gymnasiet till Sjukgymnastprogrammet och är nu inne på sitt andra år. Hon läser utbildningen på halvfart, eftersom hon av flera skäl upplever att det är svårt att hinna läsa utbildningen i normal studietakt. Nina ägnar mycket av sin fritid åt idrott på elitnivå, vilket är ett annat skäl till att hon valt att läsa på halvfart.

Social situation:

Nina bor i egen lägenhet sedan ett år tillbaka. Hon ägnar en stor del av sin fritid åt träning och tävling på elitnivå. Nina jobbar också som ungdomsledare inom handikappidrotten.

David, 25 år

Synförmåga och läsmedium:

David har en svår synnedsättning, men har viss synförmåga. Han var under grundskoletiden punktskriftsläsare, men övergick under gymnasietiden allt mer till att använda talböcker, framför allt för att spara tid. Under universitetsstudierna har han uteslutande använt sig av talböcker.

Gymnasieprogram:

Naturvetenskapligt program. David läste gymnasiet på normal tid och gick ut med fullständigt betyg.

Eftergymnasiala studier och nuvarande sysselsättning:

David har nyligen avlagt examen på Juristprogrammet. Efter avslutade juridikstudier har David kompletterat sin utbildning med att läsa fristående kurser i ekonomi på universitetet. Parallellt med studierna söker han nu anställning som jurist. David har goda förhoppningar om att inom kort kunna få en anställning med lönebidrag på en advokatfirma.

Social situation:

David bor i egen lägenhet. Han tycker att det är viktigt att vara fysiskt aktiv och sysslar gärna med idrott på fritiden. David gillar också musik.

Lena, 29 år

Synförmåga och läsmedium:

Lena har en svår synnedsättning, men har viss synförmåga. Lena är en aktiv punktskriftsläsare, även om hon föredrar talböcker när hon läser skönlitterära böcker på fritiden. I gymnasiet använde hon företrädesvis punktskrift

Gymnasieprogram:

Barn- och Fritidsprogrammet. Lena läste gymnasiet på normal tid och gick ut med fullständigt betyg.

Eftergymnasiala studier och nuvarande sysselsättning:

Lena upptäckte under de praktikperioder som hon hade i gymnasiet, att det troligen skulle bli svårt för henne att arbeta inom barnomsorgen med anledning av synnedsättningen. Hon vände sig därför till Arbetsförmedlingen efter avslutade gymnasiestudier och sökte anställningar inom området administration och service. Under sju års tid har hon endast haft kortare praktikanställningar och dessemellan varit arbetslös i långa perioder. Sedan några månader har hon dock via en praktikplats anordnad av Arbetsförmedlingen, fått en deltidsanställning med lönebidrag som receptionist på ett museum som drivs av en ideell förening. I Lenas arbetsuppgifter ingår att ta emot besökare och att informera om vad som finns att se på museet, samt att koka kaffe och sköta lättare städning.

Social situation:

Lena bor i en egen lägenhet. Hon tycker om att läsa, se på film och att vara ute och promenera på fritiden.

Johan, 26 år

Synförmåga och läsmedium:

Johan har en måttlig synnedsättning. Under hela skoltiden använde Johan uppförstorad text i kombination med talböcker. Under universitetsstudierna har han använt sig uteslutande av talböcker. Johan har i vuxen ålder själv lärt sig punktskrift, men använder det i liten utsträckning idag.

Gymnasieprogram:

Samhällsprogrammet med kulturinriktning. Johan läste gymnasiet på normal tid och gick ut med fullständigt betyg.

Eftergymnasiala studier och nuvarande sysselsättning:

Efter gymnasiet läste Johan först fristående kurser i historia på universitetet. Sökte därefter till Socionomprogrammet. Efter

avslutade studier sökte han arbete både på egen hand och genom Arbetsförmedlingen under några månader. Arbetar idag deltid som kurator på en Ungdomsmottagning och deltid som ombudsman på en ideell intresseförening.

Social situation:

Johan delar en lägenhet med två kompisar och ägnar sig mycket åt ideellt föreningsarbete på fritiden.

Rebecka, 23 år**Synförmåga och läsmedium:**

Rebecka är blind och är en aktiv punktskriftsläsare. Under hela studietiden har hon använt en kombination av punktskrift och talböcker.

Gymnasieprogram:

Estetiskt program med inriktning musik. Rebecka läste gymnasiet på normal tid och gick ut med fullständigt betyg.

Eftergymnasiala studier och nuvarande sysselsättning:

Efter gymnasiet började Rebecka på Lärarutbildningen, men avbröt studierna efter tre terminer. Anledningen till de avbrutna studierna var främst att Rebecka kommit fram till att hon trodde att det skulle bli svårt för henne att arbeta som lärare. Efter de avbrutna studierna på Lärarprogrammet läste hon därefter en termin på en folkhögskola. Vid intervjutillfället arbetar hon deltid som ombudsman på en ideell intresseförening och söker samtidigt arbete genom Arbetsförmedlingen. Rebecka funderar på universitetsstudier i statskunskap i framtiden.

Social situation:

Rebecka bor i egen lägenhet. Hon ägnar sig mycket åt intressepolitiska frågor på fritiden och är också aktiv i ideell kyrklig verksamhet.

Andreas, 27 år**Synförmåga och läsmedium:**

Andreas är blind och har både under gymnasiet och under högskolestudierna använt punktskrift i kombination med talböcker.

Gymnasieprogram:

Estetiskt program med musikinriktning. Andreas förlängde gymnasietiden med ett år och gick ut med fullständigt betyg.

Eftergymnasiala studier och nuvarande sysselsättning:

Efter gymnasiet gick Andreas en ettårig musikutbildning på en folkhögskola och sökte därefter till musikerlinjen på Musikhögskolan. Kompletterar för närvarande sin utbildning på Musikhögskolan med att läsa Lärarutbildningen på distans.

Social situation:

Andreas bor i egen studentlägenhet. På fritiden ägnar han sig mycket åt att spela i olika musikensembler och har även en del engagemang som musiker på fritiden. Andreas är engagerad i intressepolitiska frågor och tycker också mycket om att gå på syn-tolkad bio.

Elin, 22 år

Synförmåga och läsmedium:

Elin har en svår synnedsättning men har viss syn. Elin läste punktskrift under grundskoletiden, men övergick i stort sett helt till talböcker under gymnasiet. Använder idag punktskrift i liten utsträckning.

Gymnasieprogram:

Samhällsprogrammet med inriktning ekonomi. Elin läste gymnasiet på normal tid och gick ut med fullständigt betyg.

Eftergymnasiala studier och nuvarande sysselsättning:

Elin började direkt efter gymnasiet på Socionomprogrammet. Hon studerade där i två terminer, men valde därefter att sluta då hon upplevde att hon kände sig oförberedd på det höga studietempot och tyckte att hon också hade svårt att strukturera sina studier. Hon har därefter läst kortare kurser på två olika folkhögskolor. För närvarande läser hon en högskoleförberedande kurs på halvfart på folkhögskola parallellt med kurser i akvarellmålning

Social situation:

Elin bor på internat på folkhögskolan. På fritiden ägnar Elin sig mycket åt akvarellmålning och har också haft ett par utställningar. Hon har börjat trycka upp en del av sina målningar för att sälja som vykort. Elin är aktiv i en ideell intresseorganisation på fritiden, men planerar att avsluta sitt engagemang där då hon önskar få mer tid för sitt måleri.

7.2 Gymnasietiden

Vid analys av de åtta intervjuerna framkommer ett antal underkategorier när det gäller den del av berättelserna som handlar om gymnasietiden. Kategorierna handlar om studier och lärande, specialpedagogiskt stöd, tidsaspekten, social gemenskap och trivsel, samt förberedelser för eftergymnasiala studier och yrkesliv.

Den första kategorin handlar om hur intervjupersonerna så här i efterhand ser på sina möjligheter att tillgodogöra sig undervisningen i gymnasiet. Vad fungerade bra och i vilka situationer upplevde de att det fanns svårigheter? Fanns det skolämnen som de upplevde var lättare eller svårare med tanke på synsättningen? Hur såg arbetsformerna ut i gymnasiet, hur fungerade det till exempel vid arbete i grupp och hur fungerade det att ha ett annat läsningsmedium än klasskamraterna? Med specialpedagogiskt stöd avses både vilket faktiskt stöd intervjupersonerna upplevde att de fick i gymnasiet och hur de uppfattade att det fungerade. Det handlar både om personella resurser och om vilken typ av anpassningar och hjälpmedel som de haft tillgång till. Kategorin social gemenskap och trivsel handlar om i vilken utsträckning de upplevde att de var delaktiga i den sociala gemenskapen i skolan och om de upplevde att de blev särbehandlade i vissa situationer. Den sista kategorin förberedelse för eftergymnasiala studier och yrkesliv behandlar erfarenheter av studie- och yrkesvägledning i gymnasiet och om vilka möjligheter intervjupersonerna upplever att de haft att kunna skaffa sig yrkeslivserfarenheter till exempel i form av sommarjobb och praktikplatser under- och efter gymnasiet.

Studier och lärande

Alla intervjupersoner utom en har genomgått teoretiska högskoleförberedande gymnasieprogram. Tre har läst Samhällsprogrammet fast med olika inriktningar, tre har läst Estetiskt program med inriktning musik och en har läst Naturvetenskapligt program. Lena som är den av intervjupersonerna som gått ett yrkesinriktat program har läst Barn- och fritidsprogrammet.

Intervjupersonerna är med två undantag, Rebecka och Lena, i stort sett nöjda med det val av gymnasieprogram som de gjorde och de skulle ha valt samma gymnasieprogram idag om de skulle gjort om sina val. Lena upptäckte under gymnasietiden att Barn- och fritidsprogrammet egentligen inte passade henne och skulle idag valt ett gymnasieprogram med mer inriktning mot administration.

Lena: Ja, tyvärr så hade ju jag valt lite fel linje. Jag hade ju gärna jobbat med barn och ungdomar, men under gymnasietidens gång så kände jag att som barnomsor-

gen fungerar idag så fixar jag inte att jobba med det. Så det var väl lite synd att jag valde fel linje då...

Rebecka som är intresserad av intressepolitik och av skrivande säger att om hon skulle valt program idag så skulle det ha blivit Samhällsprogrammet.

Rebecka: Jag gick ju på Musik-estetiskt program, vilket jag ångrar ganska starkt nu.

I: Kommer du ihåg varför du valde det?

Rebecka: Jag visste nog inte vad jag skulle välja. Jag tycker ju om musik, det gör jag ju fortfarande. Men jag visste nog inte vad jag skulle välja. Jag tänkte kanske att det skulle vara lättare. Hade jag valt nu så hade jag valt Samhällsprogrammet med språk.

Intressant att notera är att av dem som gått Estetiskt program med inriktning musik, har bara en person fortsatt efter gymnasiet till högre musikutbildning. Alla tre, även den intervjuperson som fortsatt med musikstudier på högskolenivå, uppger att de senare blivit medvetna om att även om musik fortfarande är ett stort intresse, så finns det också andra områden som de upptäckt att de egentligen är mer intresserade av. Samhällsfrågor och att skriva egna texter är sådant som några gärna skulle vilja syssla med i framtiden. Anledningen till att de valde just Estetiskt program i gymnasiet förefaller ha olika förklaringar. Flera av intervjupersonerna berättar också att de tidigt visade intresse för musik och att det blev något av en identitet för dem, vilket de tror kan ha bidragit till att de valde just det Estetiska programmet. Musikintresset var också något som uppmuntrades av omgivningen. Andreas och Christian berättar:

Andreas: Det var ju musik som jag har varit intresserad av sen jag var jätteliten. Jag har spelat piano sen jag var 2½ år. Musik är ju mycket min identitet, så det var ju naturligt att välja det. Senare har jag ju kommit på att jag är intresserad av samhällsfrågor, journalistik och kriminologi det tycker jag är intressant.

Christian: Det var nog inte så många andra saker som jag kunde tänka mig då. Idag skulle jag ju kunna det, men inte då. Det var ju väldigt mycket musik, jag hade ju gått i musikklass på högstadiet också.

De som valde Samhällsprogrammet och Naturvetenskapligt program förfaller alla vara nöjda med sina val, medan Lena som valde

Barn- och fritidsprogrammet hade valt annorlunda om hon vetat mer om vad arbete inom barnomsorgen innebar.

På frågan om eleverna upplever att de fått förståelse för sina behov under gymnasietiden, så ger de flesta en ganska positiv bild. De tycker att de i de flesta fall fått stöd när de har behövt. Svårigheter som samtliga nämner är lärare som använder många visuella begrepp vid genomgångar och instruktion av uppgifter och som glömmer att läsa upp det som skrivs på tavlan. Några av intervjupersonerna förefaller också att ha tagit ett ganska stort eget ansvar för att påminna om och informera lärare om sina behov av syntolkning.

Christian: Ja, det är ju det där klassiska! I vissa ämnen skriver man ju mycket mer på tavlan än i andra. Då hände det nog att dom inte sa allting. Men jag påminde dom oftast också om jag märkte att dom hade missat något. Då sa jag liksom det... så dom flesta lärde sig så att säga.

Lena och Rebecka har liknande erfarenheter av att själva ta initiativ att informera men upplever inte detta som någon belastning.

Lena: Det var ju jag som fick typ informera om det kom nya lärare eller vikarier, i alla fall vad jag vet.

I: Hade du velat att det hade gjorts av någon annan?

Lena: Nej, jag tycker att det var okej, det enda som lärarna behövde tänka på var ju att lämna in stenciler och andra blad till den som skulle anpassa och att komma ihåg läsa upp det som dom skrev på tavlan. Det var ju inga jättestora grejor, det kunde jag säga till om. Det gjorde mig ingenting.

Rebecka: Men det viktiga är ju att få det uppläst, det som skrivs på tavlan. Man får ju vara tydlig, man kan ju inte begära att dom skall veta det på förhand. Så mycket blev det inte och det får man ju ta, tycker jag. Det finns ju viktigare grejor...

Men det finns också exempel när man inte har känt sig förstådd.

Andreas: Ja, över lag tycker jag väl att det fanns förståelse, men det uppstod ju situationer när dom inte förstod. Och sen att man inte själv kunde förklara på samma sätt som jag skulle kunna göra det idag. Man har ju inte det verbala på samma sätt när man är yngre.

En svårighet som alla intervjupersoner har erfarenhet av är att inte få tillgång till anpassat studiematerial i tid. Christian berättar:

I: Fick du tillgång till anpassat studiematerial i tid?

Christian: Nej...(skratt!), det fick jag verkligen inte! Det kunde vara väldigt olika. Antingen fick jag det för sent eller så, det där klassiska, att läraren delar ut ett test på ett papper. Och då sitter man där liksom... Vid dom tillfällena var man ju glad att man hade en assistent, som kunde fixa det liksom.

Det finns inga tydliga mönster när det gäller vilka ämnen som upplevs som lätta eller svåra med tanke på synsättningen. Som för alla elever så handlar det nog ofta om eget intresse och fallenhet eller om en duktig lärare som kunnat göra ämnet intressant. Flera svarar dock att de har tyckt om samhällsvetenskapliga ämnen som historia, religion och samhällskunskap. Någon nämner att dessa ämnen fungerar bra eftersom det oftast inte förkommer så mycket bilder för att kunna tillgodogöra sig innehållet. Matematik och idrott nämner några som ämnen där de tycker att de haft svårigheter.

Men det finns också exempel på motsatsen, där ett ämne som av många upplevs som svårt att delta i, med rätt anpassningar kan vara ett favoritämne. David berättar att hans favoritämnen i gymnasiet var just matematik och idrott:

David: Ja, favoritämnet var nog idrott. Jag hade lätt för det. Sen hade vi en väldigt rolig idrottslärare. Han var väldigt ungdomlig i sinnet fast han var gammal. Han var så där hurtig och han sa: "Nu får du prova på det här..." så jag prövade på väldigt många idrotter. Jag fick ju specialidrott också, han såg det ju inte som ett hinder utan han tyckte att det var himla roligt. Jag fick högsta betyg av honom, han var inriktad på att man gör så gott man kan.

David berättar om sina positiva erfarenheter av anpassning av matematikundervisningen:

David: Vi fick uppfinna egna metoder när det blev komplicerade uträkningar i matten. Jag fick göra andra uppställningar på datorskärmen, för att det skulle fungera. Läraren gjorde så att först gick han igenom med klassen och jag satt och lyssnade och sen kom han till mig och sa: "Du får göra på det här viset..." Man kan ju räkna på olika sätt och komma fram till samma resultat. Jag tror faktiskt att jag lärde mig mer än dom andra på det här sättet.

Några nämner att främmande språk är ämnen som de tycker har varit svåra och där de tror att synnedsättningen kan ha bidragit till svårigheterna. Framför allt är det stavningen som har vållat problem. Nina berättar:

Nina: Språk är det som jag alltid har tyckt varit svårast. Stavning... jättesvårt! Grammatik var också svårt. Men jag tror att det handlar om den här ordbilden som man inte får som synskadad. Fortfarande tycker jag att det är jättesvårt att stava. Att prata är inget problem, men när jag skulle skriva eller läsa då blev det jättesvårt. Jag hatade att läsa inför klassen, speciellt om det var på engelska eller franska, för det gick så sjukt långsamt!

Den arbetsform som flera nämner som den absolut svåraste är grupparbete och att de därför ofta föredragit att arbeta själva. Framst förefaller det handla om upplevelsen av att inte kunna samarbeta på lika villkor som seende klasskamrater. Det har inneburit en känsla av att inte kunna bidra på samma sätt som andra. Så här berättar Nina och Elin:

Nina: Grupparbete det tycker jag har varit jobbigt. För när man inte kan läsa på datorskärmen, då måste dom andra läsa upp hela tiden, då känner man ju att man inte kan hjälpa till. Man kan inte kolla upp grejor på nätet och det är ju samma sak nu på universitetet. Man kan inte hjälpa till på samma sätt, det är svårt... Men det kan också handla om svårigheter att kunna hitta någon att samarbeta med.

Elin: Nej, där kände jag inte att jag kunde hjälpa till lika mycket som dom andra och det är inte kul! Sen var det alltid svårt att hitta någon att jobba med. Det är bättre om läraren delar in vilka som skall jobba ihop. Jag hatar när man själv skall hitta någon att samarbeta med!

Läsmedium

Alla intervjupersoner utom Johan, som läste uppförstorad text har varit punktskriftsläsare helt eller delvis under hela skoltiden. Hur utvecklades punktskriftsläsningen under gymnasietiden? Det är en ganska splittrad bild som växer fram när det gäller vilket läsmedium som intervjupersonerna har använt sig av. Flera anger att de under gymnasiet alltmer övergick från att använda punktskrift till att använda talböcker. Punktskriften har för flera tenderat att allt

mer bli ett läsmedium som man använder för att skriva korta meddelanden, göra anteckningar, läsa på läkemedelsförpackningar och märka upp bruksföremål i hemmet. Skälen som anges är att när man kommit högre upp i skolan har det främst av tidsskäl varit svårt eller omöjligt att använda punktskriften annat än i speciella situationer. Exempel på situationer som nämns där punktskriften varit viktig är till exempel när man lär sig ett nytt språk där det varit nödvändigt för att lära sig stavning och meningsbyggnad. Ett annat användningsområde har varit för att göra kortare anteckningar under lektionerna. Att läsa längre texter i punktskrift både i anpassade böcker eller på punktskriftsdisplay, har upplevts som alltför tidskrävande när kraven på mängden text som skall läsas in har ökat. Några av intervjupersonerna som gick i gymnasiet innan det blev vanligt att ha sina läroböcker i datorn, anger också att utrymmesskäl bidragit till att man övergick till talböcker. Punktskriftsböcker tar mycket plats och är tunga att bära på. David berättar:

I: Du läser ju punktskrift, hur mycket använde du punktskriften i gymnasiet?

David: Det var ju i språken då, för stavningens skull, annars tar det för lång tid. På engelskan var det ju för att läsa texter och glosor. Men det viktigaste var ju spanskan, det var ju ett helt nytt språk, där var det ju avgörande för stavningen. I matten kan man väl också säga, fast det var bara figurerna, dom fick jag ju i uppsvalt material. Det var ju en ovärderlig sak och där arbetade vi med sån där ritmuff. Det var väldigt avgörande, lite i fysiken använde vi det också. Men annars har jag inte använt punktskrift alls, det tar för lång tid alltså! Eller så här... som det var uppbyggt så tjänade jag mer på att lyssna än att läsa. Jag vet inte hur jag skall säga, men man måste ju hitta den metoden som är effektivast för varje sak. På universitet har jag inte använt det alls, det fungerar inte när det är så mycket som går ut på att skumläsa eller att snabbt få en överblick av ett stort textmaterial.

Elin hade under högstadiet använt en kombination av punktskrift och tryckt text, men släppte punktskriften helt under gymnasiet.

Elin: Jag lyssnar, det funkar bättre.

I: När släppte du punktskriften?

Elin: Det var i tvåan i gymnasiet. Den (dator med punkt-

skriftsdisplay och talsyntes) tog bara plats på lektionerna och så lät den så mycket. Det var ”meckigt” det var det ju, och sen är det ju rätt vanligt bland synskadade barn som ser lite grann att man slutar med punkt. Så blev det en sak mindre att släpa på!

Men det finns också exempel på motsatsen. Nina hade stora problem under högstadiet att få tillgång till anpassat studiematerial i punktskrift, men under gymnasiet fungerade det mycket bättre. På Ninas gymnasieskola fanns en resursenhet med två lärare med tidigare erfarenhet av punktskriftsläsande elever. Det förde också med sig att punktskriften i hennes fall i stället utvecklades under gymnasietiden.

Nina: Punkten blev bättre under gymnasiet, det utvecklades mycket. Men jag tror att det beror på att dom gav mig grejor på punkt. Dom skrev ut på punkt, så att jag kunde ha en lista bredvid datorn. Om det var ord som skulle sättas in i en text. Mycket sådana där korta grejor, det fick jag alltid på punkt. Jag behövde aldrig säga till, i högstadiet fick jag alltid bråka om det. Här fick jag det automatiskt och det utvecklade punkten mycket. Jag trivs väldigt bra med att sitta och läsa punkt!

Specialpedagogiskt stöd i gymnasiet

Alla intervjupersoner har haft tillgång till extra personellt stöd i gymnasiet, även om stödet har varit utformat på olika sätt. Tre intervjupersoner har haft stöd av en extra lärare ett visst antal timmar per vecka. Den läraren har också fungerat som kontaktperson mellan eleven och övriga lärare. Övriga fem har haft stöd av en assistent som inte har haft pedagogisk utbildning. De arbetsuppgifter som resurspersonerna har haft har också varierat ganska mycket. Men till stor del har det handlat om att anpassa material och att påminna övriga lärare om att i tid lämna in kommande uppgifter så att de kunnat anpassas till punktskrift. Mycket av resurspersonernas tid har också ägnats åt att ge stöd när det gällt den tekniska utrustningen som eleverna har använt och att hålla i kontakterna med de enheter som ansvarat för teknisk support av datorer och annan teknisk utrustning. Några har haft anteckningshjälp under lektionerna och de flesta resurspersoner har också ibland suttit enskilt med eleverna, för att gå igenom undervisningsmoment som eleverna haft svårt att följa under lektionerna. Assistenterna har ibland också stöttat vid läsläsning. Nina, som är mycket nöjd med det stöd hon har fått gick i ett gymnasium där man valt att inrätta en särskild resursenhet, vars uppgift är att ge

stöd till alla elever i skolan som har behov av specialpedagogiskt stöd. Två lärare har arbetat heltid på resursenheten, men i nära samarbete med övriga lärare i skolan. Eleverna har genom enheten både kunnat få anteckningshjälp under lektionerna, enskild stöd-undervisning vid behov, anpassning av studiematerial och hjälp med teknisk support av sina hjälpmedel.

Nina: Jag kunde bara säga till dom ... ”Det här fattar jag inte!” Då kunde vi ta det efteråt. Ibland gick vi igenom saker innan också, om det var något som man visste skulle komma upp eller om det var någon knepig bild eller så, då satt vi innan och gjorde det. Då blev det mycket lättare att hänga med på lektionen utan att assistenten var med mig, för då hade vi ju redan gått igenom det. Sen kunde jag bara sms:a om jag ville att någon skulle komma. Ibland kom dom bara för att kolla att allt gick bra!

I: Dom lade ner mycket arbete på att anpassa bilder, har jag förstått?

Nina: Ja, det gjorde dom och det var ju bra så att man lär sig att läsa bilder ordentligt. Jag har blivit ganska bra på att läsa bilder!

Elin och Andreas tycker båda att de fick ett bra stöd av sina resurspersoner i skolarbetet:

I: Tycker du att du fick det stöd du behövde?

Elin: Ja, jag hade ju en väldigt bra assistent. Hon var väl inte alltid så nöjd med lärarna, men jag led liksom inte av det. Hon var lite som en buffert för mig!

Andreas: Ja, jag hade ju han matteläraren som ett stöd, B. hette han. Han hjälpte mig med det praktiska, om det var något på datorn som strulade eller om det hände något.

I: Hjälpte han till att anpassa material också?

Andreas: Ja, det gjorde han. Sen hade jag en lärare i engelska, hon hjälpte mig väl ganska mycket, med saker i engelska och så där. Sen var det väl någon datatekniker som hjälpte till ibland också.

Huruvida de resurspersoner som givit det pedagogiska stödet fått adekvat utbildning, till exempel i form av kurser på dåvarande

Specialpedagogiska institutet (idag Specialpedagogiska Skolmyndigheten), känner inte intervjupersonerna till eller kommer inte ihåg. Ett undantag är Nina som vet att flera av hennes lärare varit på kurser om undervisning av punktskriftsläsande elever. Utöver kurstillfällena hade resursenhetens personal på Ninas skola också ett löpande samarbete både med regional rådgivare och med Resurscenter syns pedagoger.

Hjälpmedel och anpassningar

Eftersom alla intervjupersoner har gått i gymnasiet under 2000-talet, så har de varit med om de digitala läromedlens intåg i skolmiljön. Samtliga intervjupersoner har haft tillgång till datorer med olika typer av anpassningar. Punktskriftsskärm och talsyntes har varit vanliga anpassningar liksom olika typer av förstoringsprogram, scanner och avståndskamera för dem som har kunnat använda synen. Punktskriftsskrivare har de flesta också haft tillgång till. Från början handlade det om stationära datorer, vilket innebar problem vid byten av klassrum. Men under senare år har eleverna oftast utrustats med en laptop, vilket underlättat förflyttningarna mellan olika lokaler i skolan. Läromedlen har också i större utsträckning blivit digitaliserade så att eleverna numera i allt större utsträckning läser elektroniska läroböcker i datorn, ofta i kombination med talsyntes. Talböcker används också i stor utsträckning, för att spara tid och kraft.

Behovet av att få arbetsmaterial som delas ut till eleverna under lektionstid anpassat till punktskrift har dock kvarstått. Alla intervjupersonerna har, om än i olika stor utsträckning upplevt problem med att inte få tillgång till anpassat material samtidigt som sina seende klasskamrater. Dessa situationer har man försökt att lösa på olika sätt, oftast genom att assistent eller resursperson har läst in texten, så att eleven fått tillgång till texten auditivt i efterhand. Ibland har också texter behövt redigeras om för att bli läsbara i elevernas datorer, en uppgift som också fallit på resurspersonen eller assistenten. Resurspersonen är också den person som de flesta intervjupersonerna nämner som den absolut viktigaste för att deras studier på gymnasiet överhuvudtaget har fungerat. Johan som använde enbart talböcker upplevde att han var helt beroende av sin assistent för att det skulle fungera.

Johan: Jag hade talböcker.

I: Fick du dom i tid?

Johan: Nej, inte alltid. Jag fick inte alltid rätt böcker heller. Ibland så fick jag en annan bok än de andra i klassen, det blev ju jättedumt! Så det blev ju parallellt liksom,

min assistent fick läsa in dom kapitlen som vi skulle ha i den vanliga boken och sen fick jag lyssna på det och läsa parallellt i den boken som jag hade.

I: Hände det ofta?

Johan: Ja, det gjorde det. Det var väldigt sällan som det fanns talböcker. Jag vet inte om det berodde på att de på skolan var dåliga på att ta reda på om böckerna fanns inlästa, det har jag faktiskt ingen aning om.

Elin och Andreas berättar också om problem med att få anpassat studiematerial i tid.

Elin: Jag hade Textview böcker, det var ju ett väldigt bra hjälpmedel. Fast det krånglade ju, matteboken kom inte i tid, så då fick jag sitta med en html-fil som var helt oläsbar.

I: Påverkade det dina förutsättningar i skolan tror du?

Elin: Ja, det gjorde det ju så klart! Jag fick bra betyg, men det var jättemycket merarbete både för mig och assistenten!

Andreas: Det har ju varit mycket med att man inte har fått böcker i tid...

I: Hur har det påverkat skolgången?

Andreas: Ja, det innebär ju att man kommer efter i vissa saker och att man måste plugga mer. Så har det varit under hela skoltiden egentligen. Man är ju mer utsatt på det sättet när man har ett funktionshinder. Det är ju svårt att säga ifrån om det är en lärare som skäller på en för att man inte har lämnat in en uppgift i tid. Det hade jag kunnat göra idag när jag är vuxen, men inte då när man är liten. Det vågar man inte.

I: Tycker du att det fanns förståelse för din situation?

Andreas: Nej, det gjorde det inte alltid.

Tidsaspekten

Tidsaspekten går som en röd tråd genom intervjupersonernas berättelser. Det handlar framför allt om bristen på tid. Det mesta

när det gäller skolarbetet tar längre tid för elever som inte ser eller har kraftigt nedsatt syn. Att läsa och att hantera sina hjälpmedel tar tid, men mycket tid måste också ägnas åt att hitta i skolans lokaler och att ta in information om situationer och sociala skeenden utan att ha tillgång till den visuella informationen. Skoldagen blir på många sätt mer krävande. Nina och Andreas valde att förlänga sin gymnasietid med ett år och är båda mycket nöjda med det valet. Men övriga har läst gymnasiet på samma tid som seende kamrater och alla har också klarat att gå ut gymnasiet med fullständiga betyg. För att eleverna skall hinna följa undervisningen i samma takt som seende kamrater, förefaller det som om skolorna ofta har löst tidsproblematiken med att ta bort vissa moment eller att eleverna fått göra färre uppgifter. När det gäller prov har samtliga haft förlängd tid.

Ur intervjupersonernas berättelser kan också utläsas att elever i den här situationen, många gånger kräver av sig själva att de skall klara skolarbetet på samma tid som seende kamrater och också jämför sina prestationer med dessa. Stressfaktorn har för i stort sett alla varit hög under hela skoltiden. Nina och Elin berättar:

Nina: Det går helt enkelt för fort ibland. Det är ju det att det tar längre tid att läsa och så där. Man hann inte alltid göra sina läxor så bra som man ville. Mycket för att jag blev så trött. För det tar så mycket energi att klara sig själv så bra man kan. Bara att gå runt i skolan, så får man ju anstränga sig. Ta sig till och från skolan och så.

I: Hur tog du dig till skolan?

Nina: Jag åkte kommunalt, jag ville ju göra som alla andra. Idag fattar jag inte hur jag orkade det, nu gör jag ju inte det längre. Nu åker jag färdtjänst, jag har blivit lite bekväm... (skratt!).

Elin: Nej, allting hann jag ju inte med. När vi satt med övningsboken i språk, då gjorde jag det som jag hann. I högstadiet så hade jag en sån himla ångest. Men i gymnasiet tog jag det med en nypa salt...

I: Ångest för att inte hinna med?

Elin: Ja, för att inte hinna med. Matten till exempel, jag räknade nog inte en bråkdel av allt som alla andra gjorde. Dels för att mina böcker var i datorn och med punktdisplay. Sen var det dålig arbetsro i högstadiet och det var det även i gymnasiet.

Christian nämner kombinationseffekten av att inte få sitt arbetsmaterial i tid och att han samtidigt har ett långsammare arbetstempo än seende klasskamrater.

Christian: Jo, det har ju jättestor betydelse. När man får allt försent och sen tar det längre tid att plugga, då hamnar man ju efter och så blir det en ond cirkel liksom.

Nina som valde att förlänga sin gymnasietid för att lösa problemen med bristande tid och ork, berättar om sina positiva erfarenheter av att få ett lugnare arbetstempo.

Nina: Jag läste ettan i fullt tempo. Det blev lite för mycket för mig. Jag klarade det och så och jag fick bra betyg. Men jag blev för trött! Det tog all tid och ork. Jag tänkte: Är det värt det? Nej, det är det inte, bara för att jag ska ta studenten ett visst år. Så i tvåan läste jag inte alla kurserna, jag väntade med några. Då gick jag med den klassen som jag gick i ettan med. Sen gick jag tvåan igen med en ny klass. Då läste jag resten av tvåans kurser och sen lite "Individuella val – kurser". Så då tog jag dom redan i tvåan. Sen gick jag trean med min andra klass och tog studenten med dom. Det funkade jättebra och jag är jättenöjd med att jag gjorde så!

I: Var det svårt att fatta det här beslutet att förlänga gymnasietiden?

Nina: Nej, det var det inte. Jag fattar inte varför inte fler gör så här. Den andra klassen jag gick med var bättre än den första, sånt vet man ju aldrig. Man tror att man har en jättebra klass, men man vet ju inte vilken klass man kan få sen. För mig blev det ännu bättre. Jag tycker att alla borde göra det så att man kan få dom betyg man vill, så att man hinner plugga!

Social gemenskap och delaktighet

Tre av intervjupersonerna upplever att de haft svårt att komma in i klassgemenskapen, medan övriga ger en ganska positiv bild av den sociala gemenskapen under gymnasieåren. Andreas och Elin upplever att de båda blev ganska isolerade tillsammans med sina resurspersoner som blev en sorts ersättning för bristande kamratrelationer. För Elins del förbättrades situationen efter det att hon hade berättat om sin synsättning för klasskamraterna.

Att på det sättet ta egna initiativ är en strategi som hon fortsatt att använda sig av när hon kommer i nya sammanhang.

Elin: Jag var väl ganska trött efter nian och jag umgicks rätt mycket med min jättetrevliga assistent, så det var ingen rolig situation! Sen så var jag väl rädd att be om hjälp av mina klasskompisar. Typ när man ska till matsalen: ”Kan ni vänta på mig, jag måste plocka undan först?” Eller: ”Var sitter folk i matsalen...?” I ettan var det inget bra, men i tvåan och trean blev det bättre. Då hade jag berättat om min synskada för klassen.

Andreas: Det blev inte så mycket att jag hängde med mina klasskompisar, utan det blev så att jag hängde mer med min mattelärare på raster och så. Så här efteråt så tycker jag nog att han skulle ha uppmuntrat mig att vara mer tillsammans med klasskompisarna. Samtidigt så är jag ju en person som vill veta saker och det kändes lättare att gå till en vuxen person när man hade frågor om olika saker, man fick ju mera raka svar, korrekta svar.

I: Vad gjorde dina klasskompisar på rasterna?

Andreas: Jag vet inte så noga, satt på fiket kanske...

Tidsfaktorn kan även försvåra umgänget med klasskamrater på raster.

Lena: Tyvärr så blev det ofta så att jag blev sittande vid datorn på raster för jag måste spara dokument och fixa och så. Plocka upp det som skulle användas till nästa lektion och så. Så jag hann inte vara ute så mycket på rasterna med dom andra.

Elin har samma erfarenhet men fick hjälp av sin assistent:

Elin: Jag fick hjälp av min assistent där. Hon kom och hämtade datorn och tog den till nästa klassrum, så att jag bara kunde gå ut till dom andra. Ja, du vet... låste upp skåpet och plockade ut ett äpple och satte mig och lyssnade in vad de andra pratade om.

I: Gick det bra att hänga med i vad de andra pratade om?

Elin: Det var svårt... jag kan fortfarande ha problem med det. Jag har märkt att jag ibland säger saker på fel

ställen och att jag kan avbryta en diskussion för att jag inte hänger med på blickar och kroppsspråk och så där.

I: Men blev det lättare med kompisar lite längre fram i gymnasiet?

Elin: Ja, det blev det, det blev bra till sist! Men jag blev bättre på att ta initiativ också, det är jätteviktigt!

Johan som har växt upp på en mindre ort flyttade inför gymnasiestarten till en större stad och tappade på så vis kontakten med många av sina tidigare kamrater. Han upplevde att det var svårt att komma in i den nya klassen och han hade en svår första tid i gymnasiet och mådde periodvis psykiskt dåligt. Inför andra året fick han en assistent som stöd vilket förbättrade situationen för honom.

Johan: Det första året på gymnasiet blev väldigt jobbigt på grund av det här. Jag hade jättesvårt att komma till skolan varje dag. Jag var i skolan men jag spydde varje morgon för att det kändes så jobbigt att gå dit. Ibland spydde jag på lunchen också. När jag hade haft det så här i en sju, åtta månader så var jag hos skolsköterskan och pratade om det. Hon tyckte att jag skulle ha en assistent, men det ville inte jag för jag hade haft så dålig erfarenhet av det tidigare. Men den här skolsköterskan och min mamma övertalade mig att det var en bra idé för vi kom på att min brors kompis kunde bli assistent åt mig.

David och Nina har främst positiva erfarenheter av umgänget med kamrater från sin gymnasietid. De tycker inte heller att de behövt använda sig av några speciella strategier för att få kontakt med klasskamraterna utan att relationerna har uppstått naturligt.

I: Kompisar under gymnasietiden, hur fungerade det för dig?

David: Jo, jag har ett par härliga kompisar som jag fortfarande har kontakt med. Jag gick i en väldigt trevlig klass, det var väl som någon lärare sa innan jag började, att naturklasserna brukar vara rätt toleranta och kanske lite mer förstående än andra klasser. Tar till sig och förstår vad det innebär och så där, så det var nog rätt val.

Nina: I högstadiet var det jättetufft med kompisar. Men i gymnasiet blev det bättre, jag vet inte... dom var väl helt enkelt justare, kanske. Det var ju en kristen skola,

med kristen inriktning. Det fanns ingen mobbing på skolan. Det var väldigt mycket koll från lärarna att alla hade det bra. Det funkade bra, för mig funkade det jättebra! Det är klart att det finns ju alltid dom som inte är lika justa, men dom behöver man ju inte vara med.

Men det finns också exempel där intervjupersonerna använt sig av tydliga strategier för att hitta kamrater. För Rebecka var det viktigt att vara självständig i skolan och att försöka ta så mycket egna initiativ till kontakt som möjligt.

Rebecka: I början gick jag runt mycket själv i skolan. Den var ju stor och jag hittade inte överallt. Men jag frågade mig fram och på så sätt lärde jag känna folk. Och sen kunde det komma fram folk och säga: ”Hej, vi träffades där och där...” och så började man prata. För mig handlar det inte om att våga eller inte våga, utan för mig är det naturligt. Jag kan ju inte alltid vänta på att någon ska komma fram till mig. Båda måste ju vilja för att det skall gå.

Självbild och mående

Flera av intervjupersonerna talar om hur viktigt det är att få möjlighet att bygga upp ett starkt självförtroende och en positiv självbild och de har olika tankar om hur det blir möjligt. Det handlar både om hur man upplever sin egen förmåga och hur man upplever att andra förväntar sig att man skall klara saker. Intervjupersonerna har många olika tankar om detta.

David: Jag tänker att eftersom jag alltid har varit fysiskt aktiv och idrottat, jag har ju hållit på med brottning så det har det nog underlättat. På högstadiet så spelade det nog större roll med attityder och så. Jag fick alltid mycket utrymme på idrottslektionerna, för idrottsläraren tyckte att det var skithäftigt att jag var bäst på redskapsgymnastik och så. När jag gjorde något som var bra, så uppmärksammade han nog det lite extra. Sen började jag ju spela trummor på högstadiet och senare gitarr och sen startade vi ett band och var ute på en hel del! Sånt hjälper nog till tror jag...

Christian och Rebecka är övertygade om att omgivningens förväntningar och tilltro är avgörande för att kunna utveckla en positiv tro på sina egna förmågor när man har en funktionsnedsättning.

Christian: Jag vet inte... men jag tror att det är ju livsfarligt att bli överbeskyddad. Man blir ju väldigt osjälvständig då. Mina föräldrar var nog rätt överbeskyddande tills jag var en tolv, tretton år. Sen insåg dom att jag nog kunde klara mig själv ganska bra. Fast jag har nog varit ganska stark som person och kunnat bryta mig loss från det där. Jag fick säga till dom: ”Jag vill åka på den här Goal-boll tävlingen i Danmark, det kommer att gå bra. Ni behöver inte oroa er!”

Rebecka: Om man hela sin uppväxt får höra att: ”Det är så synd om dig, det är klart att du måste få extra hjälp... med allt!” Då tror man ju det till slut och då sänker man sin egen tröskel. Förstår du vad jag menar?

I: Du menar att man till slut inte tror på sin egen förmåga?

Rebecka: Ja,... till slut kanske man inte vill heller. Det är många gånger som jag inte tror att jag kan, men det betyder ju inte att jag inte vill lära mig. Det är skillnad mellan självförtroende och självkänsla. Det är inte samma sak.

De flesta av intervjupersonerna umgås och har regelbunden kontakt med andra i samma ålder som har en synnedsättning och de upplever att den gemenskapen är viktig för att bygga upp en positiv självbild. Flera är aktiva i ungdomsorganisationen ”Unga synskadade” och upplever stark gemenskap där. Men det finns också exempel på motsatsen.

David och Rebecka berättar:

David: Vi är några stycken som träffades på ett data läger för några år sen. Det är någon som ser lite mer än mig och sen är det några som inte ser alls. Men alla är väldigt framåt med sin teknik och så. Vi kom väldigt bra överens och vi träffas fortfarande. Vi har ju pratat om det här hur viktigt det är att man kan sin teknik, för den kommer man ju att vara beroende av hela livet. När man kommer ut i arbetslivet så kommer det ju aldrig att finnas någon som kan min teknik bättre än jag själv. Man måste kunna det själv, sånt här förstår man inte när man är liten. Det är väl därför som jag har distanserat mig ganska mycket från föreningar för synskadade. Det kan bli väldigt mycket prat om ”våra rättigheter”, men det brukar aldrig pratas om möjligheter på ett positivt sätt. Det kan bli väldigt mycket av: ”Jag har rätt att...”, det är fel sätt att närma sig tycker jag, det blir för negativt.

Rebecka: Alla känner alla, här är man den blinda, den synskadade. Vi håller ihop! Det blir som en sluten grupp, det blir väldigt mycket ”vi och dom”. Man ska bara vara med dom synskadade, så att man känner igen sig, jag känner inte igen mig det minsta! Jag har mycket fler kompisar som ser och det tycker många är konstigt.

Förberedelse för studier- och yrkesliv

Hur har det sett ut med förberedelser under gymnasietiden för kommande studier och yrkesliv? Av de åtta intervjupersonerna är det bara Elin som har haft utökad kontakt med studie- och yrkesvägledare under tiden i gymnasiet. Övriga uppger att de haft studie- och yrkesvägledning i samma utsträckning som sina klasskamrater och för de flesta har det innefattat information i grupp, framförallt om behörighet för att söka vidare till högskola eller universitet. Några berättar att de haft samtal och fått råd om utbildningsvägar av någon lärare eller mentor som de haft speciellt förtroende för. Elin som hade flera samtal med studie- och yrkesvägledare tycker att hon hade stor nytta av de samtalen:

Elin: Ja, hon var bra! Hon pratade väl en del om vad som krävdes i betyg och så. Hon var trevlig och kunde sitt jobb.

I: Träffade du henne själv och fick information utöver det som hela klassen fick?

Elin: Ja, det hade jag, vi hade möten och så där. Jag ville ju bli barnmorska. Det kunde hon inte säga om jag skulle fixa, men hon talade om vad som krävdes i betyg och så och så förmedlade hon lite kontakter.

I: Tycker du att du fick bra hjälp genom de samtalen?

Elin: Ja, det tycker jag.

Johan, Andreas och Lena har inte haft studie- och yrkesvägledning annat än i grupp tillsammans med övriga klasskamrater.

I: Kommer du ihåg om du hade studie- och yrkesvägledning under gymnasiet?

Johan: Inte mer än någon annan hade, vi hade väl en timme har jag för mig med information om hur man skulle söka vidare.

Lena och Andreas har liknande erfarenheter:

Lena: Nej, vi hade inte jättemycket sånt. Visst dom kom och informerade klassen och så, men jag har inte haft någonting utöver det som klassen hade.

Andreas: Jag kommer inte ihåg. Jag sökte ju till en folkhögskola direkt efter gymnasiet och då var det ju folk som tyckte olika saker: Vi kollade ju på olika folkhögskolor och så. Då var det ju bland annat min mattelärare som tyckte: ”Sök X-skolan (folkhögskola), där har dom ju musikutbildning!

Något som är påtagligt är att i stort sett alla intervjupersoner har väldigt få erfarenheter från arbetslivet när de lämnar gymnasieskolan. De flesta har gått studieförberedande gymnasieprogram där praktik inte ingår och det är få som har haft något sommarjobb under gymnasietiden. Anledningarna till detta verkar vara en kombination av osäkerhet om hur man söker ett sommarjobb, oro över att inte kunna få ett jobb och att inte klara av arbetsuppgifterna. Men det har också handlat om bristande stöd från omgivningen när det gäller att söka arbete under sommarferier. En vanligt förekommande uppfattning hos omgivningen verkar också ha varit att ungdomarna har behövt sommarlovet för att vila, eftersom skolan har varit krävande under terminerna. Lena uppger också att hon inte kände någon motivation att söka sommarjobb, eftersom hon hade handikappersättning och inte tyckte att hon behövde tjäna extrapengar på sommarlovet. Endast Elin har utnyttjat möjligheten att få ett sommarjobb som anordnats genom hemkommunen.

Elin: Jag hade ett arrangerat sommarjobb genom kommunen. Jag var kundvärd på Arbetsförmedlingen, Jag stod i ingången och slussade folk till rätt handläggare.

I: Var det ditt första sommarjobb?

Elin: Nej det var det inte, jag hade varit på Kulturenheten på kommunen sommaren innan.

I: Tycker du att det var bra arbetslivserfarenheter som du fick genom de här jobben?

Elin: Ja, det var det, men det var inte tillräckligt! Jag har ju aldrig skaffat mig ett riktigt jobb och jag är ju tjugotvå nu, så det har jag ångest för. Jag har ju aldrig jobbat extra som servitris eller i en butik, som nästan alla mina klasskamrater gjorde.

Johan, Lena och David berättar om sina erfarenheter av sommarjobb:

I: Hade du sommarjobb någon gång under gymnasiet?

Johan: Nej, fast det var en gång... kommunen hade ju sommarjobb för ungdomar mellan 16 och 19 år. Man skickade in en ansökan och sen lottades man till ett jobb. Jag fick någon form av snickeri, men jag bedömde på förhand att jag inte skulle klara av det så jag gick inte dit. Jag kände att jag vågar inte... snickeri, då tänker man ju på motorsågar och sånt. Men jag borde väl ha gått dit, kan jag tycka så här tio år senare.

David: Jag har väl inte haft någon press på mig hemifrån heller att: "Nu ska du ut och hitta ett sommarjobb!" Dom tyckte nog att jag la ner så mycket tid på skolan under terminerna. "Vila och ta igen dig!" tyckte dom. Det var nog både bra och dåligt, tror jag. Jag har upplevt att det kanske tar bort den där naturligheten i att gå ut och söka jobb. Nu på universitetet också, så är det ju många av mina studiekamrater som kan ha ett jobb vid sidan om studierna. Det hinner ju inte jag. Det inverkar ju, så klart, det innebär att man inte är lika bekant med att söka jobb, och då får man det nog svårare sen när man ska göra det på riktigt.

Lena: Jag kollade väl lite grann efter sommarjobb, men det var inget som jag kände att jag skulle ha klarat av. För i den här stan är det mest industrijobb och såna grejor. Och eftersom jag hade den här handikappersättningen så hade jag det ekonomiskt ganska bra, jag klarade mig över sommaren också. Så det var väl lite lathet också... (skratt!).

Sammanfattande analys och tolkning

Flera intervjupersoner har tagit ett stort eget ansvar för att få sin studiesituation att fungera. Det kan handla om att informera nya lärare om sin synnedsättning och att påminna lärare om att läsa upp det som skrivs på tavlan. En del uttrycker också förståelse för att lärare kan glömma och tycker inte att de känt sig besvärade av att ta det ansvaret själva. Några intervjupersoner tycker att de så här i efterhand kan se att de valde fel gymnasieprogram och att de idag skulle ha valt på ett annat sätt. Vad var det som påverkade deras val? Ingen av intervjupersonerna minns att de haft studie- och yrkesvägledning i större utsträckning än sina klasskamrater.

Stödet att välja rätt gymnasieprogram förefaller ha kommit från olika personer i den närmaste omgivningen som lärare, resurspersoner och föräldrar eller andra aktörer på micro-nivån. Ingen av intervjupersonerna nämner att de haft kontakter eller samtal med studie- och yrkesvägledare om yrkesval under högstadietiden. Inte heller under gymnasietiden har intervjupersonerna haft möjlighet till enskild studie- och yrkesvägledning inför val av studieväg efter gymnasiet. Ett undantag är Elin som genom enskilda samtal fick god hjälp av studie- och yrkesvägledaren på sin gymnasieskola.

Ett mönster som framträder tydligt är att det är ovanligt att dessa ungdomar har egna erfarenheter av att ha haft ett betalt arbete när de slutar gymnasiet. Endast en intervjuperson har utnyttjat den möjlighet till sommarjobb som många kommuner erbjuder för skolungdomar. Flera uppger att de inte heller känt sig motiverade eller uppmuntrade att söka sommarjobb av sin omgivning, utan varit nöjda med att vara lediga på sommarlovet. Även här har den närmaste omgivningen haft betydelse för några, då uppfattningen har varit att eleverna behövt vara lediga och vila eftersom skolarbetet under terminerna varit krävande. Konsekvensen blir att dessa ungdomar ofta kommer i kontakt med arbetsmarknaden senare och får färre egna erfarenheter av vad som krävs på en arbetsplats än seende kamrater i samma ålder. Något som kan få betydelse för senare inträde på arbetsmarknaden. Intervjuerna avspeglar att det finns olika uppfattningar hos de intervjuade om vad som egentligen är syftet med att ha ett sommarjobb, att enbart tjäna extrapengar eller att också få erfarenheter från arbetslivet.

En faktor som varit avgörande i flera avseenden är tiden – eller bristen på tid. Att vara punktskriftsläsare medför att studierna tar längre tid. Flertalet intervjupersoner med punktskrift som läsmedium förefaller att under gymnasietiden allt mer ha övergått till att använda auditiva medier och de anger tidsaspekten som orsak till detta. När mängden text ökar blir behovet av att snabbt kunna läsa igenom en text större. De flesta har då upplevt att punktskriften blir alltför tidskrävande. De har också rekommenderats att i större utsträckning använda mer av auditiva medier för att spara tid och kraft. För att hinna med i undervisningstempot är det också viktigt att hitta en effektiv studieteknik. Punktskriften som läsmedium upplevs av flera intervjupersoner som icke funktionell i det undervisningstempo som rådde i högstadiet och gymnasiet. De flesta har dock fortsatt att använda punktskriften i vissa undervisningsmoment till exempel vid språkundervisning och vid läsningen av bildbeskrivningar och grafiska bilder. Många har också behållit kontakten med punktskriften och har tankar om att det är viktigt att behålla kunskapen för att kunna använda den längre fram i livet. En intervjuperson uppger dock att punktskriften utvecklades under gymnasiet och att det berodde på att hon helt enkelt fick mer

material anpassat till punktskrift, än hon fått under högstadiet. Möjligheten att behålla punktskriften som läsmedium verkar också kunna påverkas av undervisande lärares kunskaper och vilja och förmåga att erbjuda eleven material i punktskrift.

Tid är också en viktig faktor då det gäller tillgängligheten till läromedel. Alla intervjupersoner upplever att de haft problem med att inte få anpassat studiematerial i tid och att det har påverkat deras studier negativt. Den som oftast räddat situationen har varit resurspersonen, som fått improvisera och försöka lösa problemet så gott man har kunnat. På senare tid när eleverna övergått mer till att använda e-textformat har dock det problemet minskat. Resurspersonens ansvar för att påminna lärare om att lämna in utdelningsuppgifter i tid för anpassning har dock kvarstått. Det har också fallit på resurspersonens lott att se till att elevernas tekniska utrustning fungerar och att hålla kontakt med de stödfunktioner som ger teknisk support. Samtliga intervjupersoner uppger också att det är resurspersonen som varit den avgjort viktigaste personen för att deras gymnasiestudier skulle fungera. Resurspersonen har således fungerat som spindeln i nätet mellan aktörer både på meso- och exo- nivån och haft en viktig roll för elevernas lärande och delaktighet. Resurspersonen har i några fall varit en utbildad lärare, men assistenter med varierande utbildningsbakgrund har varit vanligast. För intervjupersonerna förefaller dock kvalitén på relationen till resurspersonen varit viktigare än resurspersonens utbildningsnivå. Att relationen ibland kan bli för tät och fungera som ersättning för få eller inga relationer till klasskamrater finns också exempel på.

Tidsaspekten visar sig också ha stor betydelse när det gäller den sociala gemenskapen till klasskamrater. Flera intervjupersoner uppger att de haft svårt att hinna med sina klasskamrater ut på rasterna, för att den tekniska utrustningen krävt att de behövt stanna kvar för att avsluta program, spara dokument, packa ned utrustning och att förbereda inför nästa lektion. Det i kombination med svårigheter att åtminstone i början av gymnasietiden hitta i lokalerna, anges som något som kan ha bidragit till att försvåra relationen till seende klasskamrater.

7.3 Tiden efter gymnasiet

De underkategorier som framträdde vid analys av materialet i detta avsnitt är stöd vid eftergymnasiala studier, trivsel och socialt liv under studietiden samt arbetsmarknad och yrkeserfarenheter. De två första kategorierna beskriver intervjupersonernas erfarenheter av tiden efter gymnasiet, hur de tänkte om sina framtidsmög-

ligheter och vilka utbildningsvägar de sen valde. Samtliga beskriver erfarenheter av att gå från gymnasiet förhållandevis skyddade tillvaro till att förväntas ta ett stort eget ansvar, inte bara för sina studier utan även för många praktiska uppgifter kopplade till studiesituationen. Hur har de klarat att planera och strukturera sina studier och att hinna med i studietempot? Har de trivts med sina studier och känt sig delaktiga och hur mycket har de kunnat delta i studentliv och social gemenskap under studietiden? Den tredje kategorin beskriver de erfarenheter som intervjupersonerna har av att ge sig ut på arbetsmarknaden för att hitta ett arbete och vilket stöd de upplever att de haft från exempelvis Arbetsförmedlingen.

Övergång från gymnasium till eftergymnasiala studier

Flera intervjupersoner beskriver att de, i likhet med många andra nyblivna studenter, känt sig oförberedda på det höga studietempot och mängden litteratur som de förväntats läsa in på förhållandevis kort tid vid studier på universitet eller högskola. Till detta kommer en ovana vid att själv behöva ta så mycket eget ansvar, inte bara för anpassning av studiematerial utan även för många praktiska frågor i samband med studiesituationen. Något som flera intervjupersoner återkommer till är att de känt sig tvungna att direkt söka till högskola eller universitet efter gymnasiet, eftersom de upplevt att det skulle bli svårare för dem att kunna få ett arbete direkt efter gymnasiet.

Av de åtta intervjupersonerna har fem (Nina, David, Johan, Elin och Rebecka) sökt sig direkt från gymnasiet till studier på universitet eller högskola. Fyra har börjat på yrkesinriktade högskole- eller universitetsprogram och en (Johan) har läst enstaka kurser på universitetet, för att efter något år påbörja ett yrkesinriktat program. Tre av fem avbröt sina högskolestudier efter något år. Skälen till att de avbrutit sina studier har varierat.

Elin och Rebecka började på Socionom- respektive Lärarprogrammet direkt efter gymnasiet och upplevde båda att de kände sig oförberedda på vad eftergymnasiala studier skulle komma att innebära. Båda avbröt också respektive utbildning efter ungefär ett år. För Elin och Rebecka handlade det både om att de kände att de valt fel högskoleprogram och att studietempot var för högt. De kände sig också oförberedda på hur krävande högskolestudierna skulle bli. Elin och Rebecka minns inte heller att de haft någon speciell kontakt med studie- och yrkesvägledare inför sina val av högskoleprogram.

Så här berättar Elin och Rebecka:

I: Hur tänkte du efter gymnasiet?

Elin: Socionom! För det är något som många synskadade pluggar till. Så tänkte jag att då jobbar man ju med människor... jag kan bli kurator tänkte jag. Men sen nästan innan jag hade börjat på utbildningen blev jag tveksam, men jag ville inte bli arbetslös så jag började ändå.

I: Vad var det som gjorde dig tveksam?

Elin: Ja, det var kurserna för det första, det lät inget roligt. Det var mycket information om yrket där i början. Kursböckerna verkade jobbiga att läsa. Men jag var ju inte redo heller. I gymnasiet där står ju lärarna och pekar ut hela tiden vad man ska läsa, men på universitetet ska man ju ha läst en hel bok innan själva föreläsningen. Det var mycket sånt där...

Rebecka: Ja, jag började ju direkt på Lärarutbildningen. Jag trivdes där. Jag hade ingen assistent för jag hade ju lärt mig att scanna själv, så jag behövde inte det. Men jag fick ju kontakt med folk där... fast jag var ju nervös så klart.

I: Men du slutade efter tre terminer, vad var skälet till det?

Rebecka: Ja, det gjorde jag. Det kändes så stressigt och så kände jag att det var svårt att motivera eleverna. Jag är ju motiverad av svenska, men det är ju inte alla elever som är det. När dom (eleverna) säger att: "Vad fan ska vi göra det här för?" eller "Vad är det här för skit?" Vad svarar man på det? Jag blev bara så trött... Jag kände att: "Ska jag jobba med det här år ut och år in? Jag tror inte att jag orkar det... så jag slutade.

Christian hade efter gymnasiet först en praktikplats som assisterande gitarrlärare på Kulturskolan i sin hemstad i några månader och påbörjade därefter högskolestudier. Christian anger brister av organisatorisk karaktär som skäl till att han avbröt sina studier. Det fanns inte heller kompetenta lärare på den relativt nystartade högskoleutbildning som han valt. Flera andra studenter som valt samma program som Christian, valde liksom han att avbryta utbildningen.

Johan som läste fristående kurser i historia på universitetet under ett år, tycker att han kände sig bättre förberedd när han väl började på Socionomprogrammet. Han hade fått mer ordning på sin studieteknik och hittat en strategi för hur skulle läsa kurslitteraturen.

Johan: Ja, det tuffaste var ju att gå från att vara van att läsa allting två gånger som man gjorde i gymnasiet, till att har fått tusen sidor som man ska hinna läsa. Jag började med att räkna ut hur många sidor per dag som jag måste läsa och då blev det ju så att jag måste plugga mer än fyrtio timmar i veckan, så jag slet ju ut mig liksom. Jag läste ju allting då, jag förstod ju inte att det kanske fanns smartare sätt att läsa på. Men ju längre tiden gick så förstod jag ju det.

I: Hur kom det sig att du sökte till Socionomprogrammet?

Johan: Ja, det var ju någon gång under våren som jag kom på det. Dels hade jag ju kommit med i ”Unga synskadade” och dels har jag alltid velat hjälpa människor, stötta och så. Så jag sökte in där. Jag var väl fortfarande inne på att jag skulle bli någon sorts forskare, men så valde jag socionom i stället.

Andreas gick först två år på en folkhögskola och sökte därefter och kom in på Musikhögskolan. Han kompletterar nu med lärarutbildning på distans. Andreas känner också att han skulle ha behövt mer av förberedelser för att klara det ökade ansvaret som studier på högskolan innebar.

Andreas: Ja, att kunna lite mer om hur man refererar till litteratur som man gör på högskolan, det hade varit bra. När jag gick på musikerutbildningen då höll vi inte på så jättemycket med att skriva. Men nu när jag går på lärarutbildningen, då skall man plötsligt skriva C-uppsats, utan en enda förberedelse, det blev jobbigt! Där hade jag behövt mer förberedelse...

David kände sig väl förberedd när han började på juristutbildningen. Han tog på eget initiativ tidigt kontakt med det universitet som han tänkte söka till och gjorde flera studiebesök där under det sista gymnasieåret, vilket gjorde att han kände sig både hemma i lokalerna och väl förberedd på studiernas uppläggning när han började på juristprogrammet.

David: Jag var där på universitetet flera gånger när jag gick sista året i gymnasiet. Jag ville ju veta hur det funkade på universitetet med föreläsningar och så, men också med lite andra saker också som hur det var med boende och studentliv. Sen ville jag ju veta lite hur dom tänkte när det skulle komma en synskadad student. Syftet var väl att sätta lite press och visa att nu är jag

snart här, nu får ni inte bli förvånade! Jag var väl där ett par gånger och jag minns att jag var med på en föreläsning som jag spelade in. Det var ju i samma salar som vi har suttit i sen i fem år, så det var ju bra på sätt och vis. För man får ju en uppfattning om hur lokalerna ser ut, var kontakterna sitter, ljusinsläpp och hur mycket tid man behöver lägga på att lära sig hitta mellan olika ställen. Så det har jag nog haft nytta av!

Flera av intervjupersonerna säger att de känt sig oförberedda på det höga studietempot på universitet och högskola och att man som student förväntas ta så mycket eget ansvar för att till exempel få anpassat studiematerial i tid. För David kom det dock inte som en överraskning eftersom han förberett sig väl under sitt sista år på gymnasiet. David har också tankar om att övergången mellan gymnasium och eftergymnasiala studier kan påverkas av vilka förväntningar som ställs från omgivningen.

I: Tycker du att det var stor skillnad när det gäller hur mycket eget ansvar man behöver ta för sina studier när man kommer till universitetet, jämfört med i gymnasiet?

David: Nej, jag tycker inte att det var så stor skillnad. Men jag har förstått att andra har tyckt det. Jag tror att i grundskolan och på gymnasiet har du så många omkring dig som har inställningen att man bara skall ta sig igenom gymnasiet, man ska bli godkänd. Men jag har alltid haft inställningen, och det kommer väl hemifrån kan jag tänka, att jag alltid skall göra mitt bästa. Och har man gjort det i gymnasiet och alltid strävat efter att få bästa resultatet, då blir nog inte skillnaden så stor.

Lena är den enda som inte har sökt sig vidare till högskola eller universitet efter gymnasiet. Anledningen till att hon inte sökte högre studier efter gymnasiet var att hon kände sig osäker på vad hon ville ägna sig åt. Lena som gått Barn- och fritidsprogrammet i gymnasiet, upptäckte under sina praktikperioder att arbete inom barnomsorg och fritidsverksamhet skulle bli svårt för henne att klara med tanke på synsättningen. Hon tyckte också att det kändes svårt att våga satsa på en längre eftergymnasial utbildning, då hon kände sig osäker på vilken typ av arbete hon skulle kunna klara. Lena minns inte att hon hade någon speciell kontakt med studie- och yrkesvägledare i gymnasiet. Lena hoppades att kunna få lite erfarenhet från arbetslivet innan hon sökte sig vidare. Under sju års tid har hon inte kunnat få något fast arbete utan endast haft

kortare praktikperioder som hon fått genom Arbetsförmedlingen. Under långa perioder har hon också varit arbetslös. Vid mitt besök hade Lena helt nyligen fått en anställning med lönebidrag som receptionist på ett museum.

Stöd vid eftergymnasiala studier

Vid de flesta universitet och högskolor fungerar det så att studenten själv, ofta med stöd från universitetsbiblioteket eller en speciell handläggare beställer sin kurslitteratur från Myndigheten för tillgängliga medier (MTM). Enligt informationen på MTM:s hemsida tar det ungefär två månader att producera en e-textbok (www.mtm.se). Att få anpassad kurslitteratur och övrigt studiematerial och att hinna få det i tid har samtliga intervjupersoner haft mer eller mindre stora problem med. Många upplever dock att digitala e-textböcker underlättat studierna mycket, eftersom det har gjort det lättare att snabbt läsa igenom stora textmängder och att göra markeringar i texten.

Flera av intervjupersonerna beskriver också den ökade stress som de upplevt i sin studiesituation då de inte kunnat få tillgång till kurslitteraturen i tid. För några har det inte varit möjligt att få all kurslitteratur i tid till tentamen, varför de från början inriktat sig på att inte tentera vid det ordinarie tentamenstillfället, utan först vid tillfället för omtentamen. Det har inneburit att de redan från början kommit efter i nästa kursmoment, som i regel startar i direkt anslutning till det första tentamenstillfället. De flesta har haft kurslitteraturen i form av ljudböcker och då använt en så kallad Daisyspelare (CD-spelare), medan de som har studerat på senare tid ofta har haft tillgång till nyare teknik som till exempel Textview, som är digitalt lagrad text som läses i datorn tillsammans med anpassningar som talsyntes, skärmförstoring eller punktskriftsskärm.

David: Dom första tre åren hade jag ljudböcker, alltså Daisyböcker i stället för Textview. Där hade jag väl kunnat spara en tredjedel av tiden jag la ner på att sitta och lyssna och att samtidigt ta anteckningar. Hade jag haft Textview, så hade jag bara kunnat läsa och markera ”det här är viktigt och det här är viktigt” och sen bara kopiera in det i dokumentet. Sen hade jag kunnat skumläsa mycket snabbare. Hade jag fått Textviewböcker från början så hade jag nog suttit ting redan nu!

Elin tyckte också att det var svårt att få anpassningen av kurslitteraturen att fungera och att det tog mycket tid som hon behövt för att verkligen koncentrera sig på att hinna läsa kurslitteraturen.

Hon upplevde hela studiesituationen, framför allt att själv i så hög utsträckning ansvara för att få tillgång till anpassad kurslitteratur som mycket stressande och det bidrog till att hon avbröt sina studier efter något år.

I: I vilket format hade du kurslitteraturen?

Elin: I Daisyformat, jag laddade ner allting själv. Det tog mycket tid att hitta litteraturen för det första. Sen skulle det brännas ut på skivor, det gjorde jag också själv. Det tog jättemycket tid. Sen att faktiskt förstå och hinna anteckna!

I: Vad var det som gjorde det svårt?

Elin: Dom pratar fort och sänker man hastigheten så blir det raspigt och man hör inte alls.

Johan har också kritiska synpunkter på det ansvar som läggs på den enskilda studenten för att få tillgång till anpassad kurslitteratur.

Johan: Sen tycker jag om systemet överlag att det är konstigt på så sätt att det är jag som student som ska ansvara för att en kursbok överhuvudtaget finns som ljudbok. Om det finns en litteraturlista så borde det vara universitetet som ansvarar för att böckerna finns inlästa. Finns dom inte så måste dom beställa dom. Nu funkar det ju så att när jag får litteraturlistan, så är det jag som ska beställa böckerna. Då är det ju redan för sent! Det är ju aldrig så att en annan student måste ringa till ett tryckeri och fråga om boken finns!

Anteckningsstöd som innebär att en annan student mot en mindre ersättning skickar över sina anteckningar från föreläsningar till studenten med funktionsnedsättning har det flesta haft vid högskolestudier. För det mesta har det ha fungerat bra. Johan har goda erfarenheter:

Johan: Jag hade anteckningsstöd, en student på kursen som skrev anteckningar. Det gick oftast bra att hitta någon som var intresserad, dom fick ju betalt för det. Sen var det ju varierande kvalitet på den som gjorde det, men jag tyckte ändå att det fungerade.

Den av studenterna som förefaller att ha haft de största problemen med att få anpassat studiematerial i tid är Nina som läser på Sjukgymnastprogrammet. Nina har valt att läsa programmet på

halvfart delvis med anledning av de stora svårigheterna att kunna få tillgång till anpassat studiematerial i tid.

Nina: Eftersom utbildningen bara går på helfart, så blir det ju lite konstigt, för jag läser ju varje kurs på helfart men sen läser jag kanske inte nästa kurs istället. Så när det är kurs då är det jättemycket att göra, men sen får jag ju tid emellan till omtentor om jag inte har hunnit få kurslitteraturen i tid så att jag har kunnat tenta vid första tillfället.

I: Fungerar det?

Nina: Nej, optimalt är det inte. Jag skulle ju vilja läsa på halvfart hela tiden om det gick, men det finns ju inte. Bilder har varit ett jättestort problem på utbildningen ... och Power Point- presentationer! Det är verkligen sjukt mycket ”hand-outs” på föreläsningarna!

I: Är det biblioteket som ska anpassa Power Point- presentationer?

Nina: Ja, det var väl tänkt så, men dom klarade inte det, för det var så mycket. Dom försöker att anpassa vetenskapliga artiklar och gamla tentor fixar dom åt mig, men alla dom här bilderna det klarar dom inte.

På Sjukgymnastprogrammet förkommer ofta bilder och diagram i undervisningen och vid föreläsningar används ofta Power Point- presentationer. Eftersom så mycket av undervisningsmaterialet baseras på bilder, så har det inneburit stora svårigheter för Nina att få tillgång till samma studiematerial som kurskamraterna i tid.

Nina: Jag har fått alla böcker i tid och det är bra. Men problemet är bilderna! Det är så mycket bilder och MTM (Myndigheten för tillgänglig medier), dom vill inte ta fram alla bilder. Dom säger att jag skall fråga mina lärare vilka bilder som är viktigast! Det är ju inte som i högstadiet eller på gymnasiet precis. Dom (lärarna) har ju inte tid att sitta ner och peka ut vilka bilder som är viktiga, dom har ju fullt upp och dom kanske bestämmer samma dag vilka bilder som är viktiga. Ofta har dom ju inte heller bestämt vilken lärare man ska ha, så tidigt som MTM vill ha det! Om jag säger att jag måste ha alla bilderna, då säger MTM nej. ”Det går inte säger dom” ... så kan dom ju inte säga! Behöver jag alla bilder så gör jag ju det, det måste dom acceptera, tycker jag i alla fall!

I: Har det gått att lösa?

Nina: Ja, universitetet har köpt tjänsten från mitt gamla gymnasium. Dom är mycket snabbare än MTM, dom är så sjukt långsamma! Det funkar ju inte på universitet, det händer ju saker fort här! Dom kan inte ha tre till sex månader på sig, så långt innan vet man ju inte ens vilken lärare man ska ha!

Ninas situation har lösts av institutionen på så sätt att man anställt en assistent på heltid som själv är sjukgymnast, en lösning som Nina är mycket nöjd med.

Nina: Nu har det börjat fungera! Jag har assistent hela tiden. Nu får jag Power Point- presentationerna omskrivna i Word, så att jag kan läsa dom. Med bilderna gör dom så att dom skriver in bildbeskrivningar på det som är viktigt. Sen efter föreläsningarna skriver dom in anteckningarna också. Sen skickar dom över det med Dropbox, det funkar jättebra! Om jag sitter med gamla tentor och inte hittar svaret, det kan vara svårt för man måste öppna en massa dokument, så kan jag skicka ett sms så hjälper hon mig att hitta, det sparar jag jättemycket tid på. Det är ju så mycket att läsa, så man kan ju lätt drunkna i all litteratur! Sen kan hon kontakta föreläsare om det är något som inte funkar, ”Kom igen nu – skicka ut det här nu!”... (skratt!) Ha lite press på föreläsarna, det är jätteskönt för då slipper jag det!

Flera intervjupersoner upplever att de känt sig ovana vid att planera och strukturera sina studier på det sätt som förväntas vid studier på högskola eller universitet. Elin uttrycker att hon hade önskat någon form av mentorstöd i den nya och ovana studiesituationen:

Elin: Jag hade ju alla hjälpmedel som jag behövde, men jag kände att jag skulle ha behövt någon som sa till mig vad jag skulle göra.

I: Du menar någon som hjälpt dig att strukturera?

Elin: Ja, den hjälpen kunde jag inte få, det kan man bara få om man har typ adhd eller något sånt. Men jag var nog för stolt att be om hjälp också.

David som under hela studietiden själv varit mycket involverad i de studietekniska lösningar som han använt, tror att det är viktigt att

man själv behärskar sina tekniska hjälpmedel för att det hela ska fungera.

David: Jag tror att det är avgörande att du kan tekniken själv. Det är samma sak när du kommer på jobbintervjuer sen. Det kommer ju alltid vara så att man är den som själv vet bäst. Om du sen inte kan förklara för andra att: "Så här funkar det..." då får du aldrig något jobb. Det får inte fallera på någon teknikgrej, det får det inte bara!

Socialt liv och gemenskap under studietiden

När det gäller trivsel och socialt liv under studietiden så ser det ganska olika ut för intervjupersonerna. För många har högskole- eller universitetsstudier sammanfallit med att man också har flyttat hemifrån och det har inneburit att det har varit mycket nytt att anpassa sig till på många olika plan.

Johan: Jo, jag trivdes jättebra på Socionomprogrammet! Jag fick flera vänner och kände mig väl omhändertagen av både studenter och lärare. Jag antar att det har betydelse vad det är för utbildning man går på... Det är en helt annan typ av människor som läser till socionom än som läser historia. Sen är det ju skillnad när man går på ett program och när man läser enstaka kurser. Det blir ju mer som att man går i samma klass liksom.

Andreas och Elin tycker att det åtminstone i början var svårt att komma in i studentlivet och att de kände att de lätt hamnade utanför.

Andreas: Jag var nog utanför ganska mycket, men det fanns några personer som jag brukade "hänga" med det andra året. Jag blev mera med i gruppen det andra året, det första året upplevde jag att jag var en intressant person i början, men sen sjönk intresset från dom andra.

Elin: Det tar tid för mig när jag kommer till en ny miljö. Det första året bodde jag ju hemma och när jag kom hit så hade de flesta hittat sina grupper liksom. Jag ville ju liksom komma hemifrån och pröva mina vingar, men när jag kom dit så blev jag väldigt isolerad. Nej usch, det var inget roligt! Men nu på andra året har det gått bättre...

David har mest positiva erfarenheter av studentliv under sina år på juristutbildningen, men har också försökt att vara ganska aktiv själv. David förefaller att mer se det som en strategi att vara aktiv och delta i aktiviteter som han kanske inte själv skulle valt, för att se till att finnas med i gemenskapen. Han uttrycker att det känns bra när han själv kunnat bidra med något som andra inte kunnat, som att spela trummor i studentspex.

I: Har du deltagit mycket i studentlivet på institutionen?

David: Ja, det får man nog säga. Fast om man jämför med andra som kanske varit med i kåren och varit aktiva i utskott och så, så kanske det inte har varit så jättemycket. Jag har väl mera följt med andra kamrater som har varit aktiva. Så jag har väl följt med på det roliga ... (skratt!) Så vårbal har jag varit på, det är ju rätt kul... Höstfest har jag också varit på och vi har åkt iväg och spelat minigolf ibland och så. Sen har ju Juridiska föreningen sitt eget spex och där har jag varit med två gånger och spelat trummor och gitarr. För där kände jag att jag kunde tillföra någonting, det andra är jag kanske inte så intresserad av.

Arbetsmarknad och yrkeserfarenheter

Sex av de åtta intervjupersonerna har erfarenhet av att söka arbete, några är ännu kvar i utbildning och har ännu inte tagit steget ut på arbetsmarknaden. Av dem som är ute på arbetsmarknaden har samtliga haft någon form av kontakt med Arbetsförmedlingen, men de har varierande upplevelser av det stöd som de tycker att de har kunnat få där. David tycker inte att han fick så bra hjälp från Arbetsförmedlingen, eftersom han kände sig främmande för det synsätt som han upplevde att de handläggare som han mötte där hade. David upplevde att fokus lades mer på funktionsnedsättningens konsekvenser än på de faktiska meriterna.

David: Jag började väl söka jobb innan examen, det gör ju de flesta. Sen efter examen har jag fortsatt på egen hand, men det skadar ju inte att kolla upp vilka möjligheter man har och vilket stöd man kan få. Så då kontaktade jag Arbetsförmedlingen. Man skriver in sig och skickar in betygen och referenser och så där. Sen hade vi ett kartläggande möte med handläggaren och synpedagogen och det var väl bra. Men dom är alldeles för mycket inne på det här med synskadan. För det första så har dom knappt några juristtjänster, eller inga alls. Så att gå på deras jobbforum ger ingenting. Dom verkar ha

den inställningen att man skriver in sig och sen ska man själv komma med förslag på potentiella arbetsgivare. Sen kontaktar dom arbetsgivaren och säger att: ”Här har vi en synskadad kille...”, så att synskadan kommer liksom först. Så man söker inte på egna meriter, det tyckte inte jag var bra. Så jag sa till dem att jag ska definitivt söka på egen hand och det har jag fortsatt med.

I: Hur har du gått tillväga?

David: Jag var på en sån där träningsintervju på en advokatbyrå. Vi har ju såna där arbetsmarknadsdagar på utbildningen, då kom jag i kontakt med en advokatbyrå. Så jag skickade in ett vanligt CV och ett personligt brev och mina referenser till dem. Sen ringde jag till dem några dagar innan jag skulle dit och berättade att jag hade en grav synnedstättning och berättade att det fungerar så och så. Sen berättade jag hur jag hade pluggat. Sen sa jag att: ”Mitt förslag är att vi ägnar dom första tjugo minuterna till en så vanlig intervju som möjligt och sen kan vi använda den sista stunden till frågor om min synnedstättning och vad ni som arbetsgivare behöver veta.” Det tyckte dom var bra. Så jag har hållit kontakten med dom, en HR-anställd och en jurist. Jag har haft kontakt med andra byråer också och dom säger alla att inte skriva om synnedstättningen i mitt personliga brev, för då tror dom att det påverkar. Att det inte är till min fördel.

Johan har samma erfarenhet av att stödet från Arbetsförmedlingen varit begränsat och att det har byggts på att han själv tagit egna initiativ.

Johan: Efter utbildningen så var jag väl arbetslös i ungefär sju månader. Jag sökte jättemycket jobb både på egen hand och via Arbetsförmedlingen. Man fick ju väldigt lite stöd av dem. Jag var väl där en gång i månaden och då fick man lite tips om annonser och så där, men det mesta hittade jag själv. Jag var några dagar hos en kurator på Studenthälsan, det ordnade jag själv.

I: Hur fick du jobbet på Ungdomsmottagningen?

Johan: Det var en projektanställning på 60 procent, för att man ville testa att ha lördagsöppet. Från början jobbade jag torsdag till lördag, men sen har det utökats.

Det är framförallt att jag är receptionist, men sen tar jag emot grupper och studiebesök. Det var det som låg i tjänsten från början. Men nu har jag en stödkontakt med en ungdom också.

För Lena har vägen till arbete varit lång och hon tror att det beror på att hon inte valde rätt gymnasielinje. Efter gymnasiet kände Lena sig skoltrött och hon var också osäker på vad hon ville ägna sig åt och valde därför att inte läsa vidare. Lena har haft ett flertal praktikplatser under sju års tid, främst med administrativa uppgifter. Men hon har dessemellan också haft långa perioder av arbetslöshet. Men sedan två veckor tillbaka har hon nu en tillsvidareanställning med lönebidrag som receptionist på ett museum som drivs i ideell regi, något hon är mycket glad över.

I: Har du sökt arbete genom Arbetsförmedlingen eller har du sökt på egen hand?

Lena: Det har varit via Arbetsförmedlingen. Men nu hade jag lite tur här, så det här har lett till en anställning fast det började som en praktikplats i Fas 3... Ja, det var nästan lite komiskt för dom ringde från Arbetsförmedlingen, det var en sån här Fas 3 – plats. Då ringde dom och sa att om inte platsen leder till en anställning så skulle jag få börja på Samhall, som du kanske har hört talas om. Då sa chefen här att: ”Vi vill ju ha dig kvar här, men hur ska vi ha råd?” Då berättade jag för honom om det här med lönebidrag eller utvecklingsbidrag, eller vad det heter... så då kontaktade han min handläggare på Arbetsförmedlingen och då insåg han att det här funkar ju jättebra! Så nu jobbar jag här mellan kl. 10.00 och kl. 16.00 och jag har fått min första riktiga lön. Det känns härligt!

Rebecka som haft kontakt med Arbetsförmedlingen på två olika orter, tycker att bemötandet som hon har fått har varit olika på de olika kontoren.

Rebecka: Arbetsförmedlingen i X-stad och här i Y-stad har varit helt olika. I X-stad sa dom först att: ”Du borde nog ha aktivitetsersättning, du borde nog inte jobba alls...”

I: Hur har det varit sen du kom hit?

Rebecka: Jag har ju inte pratat med dom så mycket ännu, men det verkar bra. Jag ska träffa dom på måndag så då får jag väl se!

I: Hur fick du jobbet på intresseorganisationen?

Rebecka: Det ordnade jag själv, fast jag trivs inte så bra i själva föreningen. Det var ju jättemycket fram och tillbaka hela tiden innan jag fick det här jobbet. Till och med samma dag när jag skulle skriva på kontraktet så var det kanske, kanske inte... Jag drömde faktiskt en natt en mardröm om att jag fick ett mail där jag blev uppsagd. Men jag är ju jätteglad att jag har fått det, för jag är ju beroende av det. Fast det är ju bara på halvtid så jag söker ändå jobb.

Den som har mest positiva erfarenheter av stödet från Arbetsförmedlingen är Christian, som är mycket nöjd med det stöd som han fick.

I: Hur fick du ditt första jobb?

Christian: Ja, det var ju genom Arbetsförmedlingen. Jag gick ju dit då när jag hade hoppat av utbildningen, det var väl 2009, tror jag. Där träffade jag en arbetsförmedlare och hon var ju väldigt trevlig. Hon hade lite förslag på några firmor som jobbade med hjälpmedel. Så jag fick chansen att antingen börja på ett vikariat i X-kommun, på deras It-support. Så jag fick välja på det eller en praktikplats på en firma som tillverkar hjälpmedel för synskadade. Det var ju jättesvårt att välja liksom, det ena var ju ett jobb och det andra var en praktikplats, fast man visste ju inte vad praktikplatsen kunde leda till. Så jag valde praktikplatsen, för jag tänkte att det kunde ge mer i framtiden.

I: Hade du aktivitetsersättning under den tiden?

Christian: Ja, det hade jag. Jag var väl där i en tre månader innan dom bestämde sig för att det skulle bli en fast anställning. Med lönebidrag alltså.

I: Vad hade du för arbetsuppgifter?

Christian: Dom jobbar ju mest med förstoringshjälpmedel för synskadade. Så jag jobbade som tekniskt säljstöd. Så jag jobbade ju väldigt mycket med mjukvara och support till våra egna säljare och mot dotterbolag och så där. Sen fick jag ansvar för mjukvara och viss licenshantering, avancerade arbetsplatsanpassningar och så.

I: Nu jobbar du på en Syncentral, hur skiljer sig det jobbet från det förra?

Christian: Jag jobbar ju mycket närmare brukarna nu. Sen jobbar jag ju med mina kollegor, förut var det ju mycket ett ensamjobb. Jag säljer ju inget heller, utan nu rekommenderar jag hjälpmedel oavsett var det kommer ifrån. Det är ju stor skillnad. Sen är det ju en tryggare arbetsplats eftersom man inte jobbar med försäljning. Det är nog den största skillnaden, förut jobbade jag ju med prestationslön, ju mer man säljer desto mer tjänar man. Här är det nästan tvärtom, här handlar det om att göra av med pengar... (skratt!).

Sammanfattande analys och tolkning

Det övervägande intrycket av intervjupersonernas erfarenheter efter gymnasiet är att de känt sig ganska ensamma på sin väg ut i vuxenlivet och att det stöd och de förberedelser som de kunnat få har varit olika och många gånger otillräckligt. De har inte varit förberedda på att ansvaret i så stor utsträckning förväntas vila på dem själva. Det sammanhållna stödnätverket som ofta hållits ihop av resurspersonen och som funnits under skoltiden (relationen mellan micro- och mesonivån), upplöses och fungerar inte som tidigare. Övergången till att själv bli den som förväntas ta ett stort eget ansvar för att alla delar skall fungera i studiesituationen har varit svår för många. Flera har också känt sig oförberedda på vad eftergymnasiala studier skulle komma att kräva av dem. Det höga studietempot i kombination med det ökade egna ansvaret för studierna känner sig säkert många ungdomar utan funktionsned-sättning oförberedda på. Men det som tillkommer för studenter med synnedsättning är att de, trots det stöd som finns att få när det gäller anpassning av kurslitteratur och studiematerial, förväntas ta ett stort eget ansvar för att få tillgång till anpassad kurslitteratur i tid.

De ofta långa handläggningstiderna för att anpassa kurslitteratur hos MTM, har inneburit att studenterna inte alltid kunnat få litteraturen i tid för att hinna läsa in den till de ordinarie tentamenstillfällena, utan har tvingas tentera vid ett senare tillfälle. Det medför också att en ny kurs ofta har börjat och att studenten parallellt med att tentamensläsa samtidigt påbörjar en ny kurs med föreläsningar, seminarieuppgifter och inlämningsuppgifter. En situation som naturligtvis inte är optimal och medför att stressen ökar och troligen gör att det blir omöjligt att hålla samma studietempo som övriga studenter. Punktskrift som är ett långsamt läsmedium upplevs inte funktionellt längre, varför de flesta studenter på högskolenivå nästan uteslutande går över till att använda auditiva

medier. Att handskas med de studietekniska hjälpmedlen kan också ta mycket av studentens tid. Många andra studiemoment kan också bli mer tidskrävande för studenter med synnedsättning, som att läsa taktila bilder till exempel.

Några av intervjupersonerna upplever att de varit mer eller mindre tvungna att påbörja eftergymnasiala studier direkt efter gymnasiet, eftersom de inte tror att de skulle ha kunnat få ett arbete efter direkt efter gymnasiet. Troligen är det en realistisk bedömning att de, med de begränsade erfarenheter av arbetsmarknad som i stort sett alla har i kombination med de konsekvenser som funktionsnedsättningen för med sig, antagligen skulle ha haft svårt att få ett arbete direkt efter skolan. Men möjligheten att få ett eller ett par år på sig innan man påbörjar eftergymnasiala studier och att få tillfälle att fundera mer över yrkesinriktning och vad man tror att man passar för och vill satsa på, hade säkert varit värdefull för de flesta. Att inte få den möjligheten har troligen bidragit till att flera av dem känt att de gjort felaktiga val och känt sig oförberedda på vad högskolestudier skulle komma att innebära.

När det gäller stödet från Arbetsförmedlingen, så är intervjupersonernas erfarenheter inte heller så positiva. Ansvaret för att hitta praktik- eller arbetsplatser att söka förefaller ha vilat främst på intervjupersonerna själva och det stöd som Arbetsförmedlingen har kunnat erbjuda i form av ekonomiska bidrag, arbetsbiträde och arbetstekniska hjälpmedel är något som blir aktuellt först när det finns en tänkbar praktik- eller arbetsplats. Undantaget är Christian som fick god hjälp med att komma in på arbetsmarknaden via sin handläggare på Arbetsförmedlingen.

En annan faktor som ett par intervjupersoner nämner som viktig för att lyckas är omgivningens förväntningar och tilltro till att de, med adekvat stöd kommer att klara sig självständigt som vuxna. Omgivningens balansgång mellan att både ge stöd men att också ställa krav är något som flera ser som viktiga faktorer för att kunna utveckla ett starkt självförtroende och en egen tilltro till att man kommer att klara sig i vuxenlivet.

7.4 Betydelsefulla faktorer

För att få veta mer om intervjupersonernas tankar om vad de själva tror är betydelsefullt för att underlätta övergången från skola till vuxenliv ställdes frågor om upplevelsen av det stöd de fått inför övergången och vilka tankar de har om framtiden. Vilka faktorer tror de själva är viktigast för att klara sig i vuxenlivet? Flera av dem nämner tidigare arbetslivserfarenheter som den absolut viktigaste faktorn för att i framtiden kunna konkurrera på

arbetsmarknaden och klara sig i vuxenlivet. Att ha ett gott självförtroende och att kunna presentera sig själv på ett bra sätt nämner andra som viktiga faktorer.

David: Jobberfarenheter är jätteviktigt! Jag tänker på det som många föräldrar säger till sina ungdomar på högstadiet och i gymnasiet att: ”Du behöver inte söka något sommarjobb, du har det så jobbigt i skolan så du behöver nog vila.” Jag har väl känt att jag kom ju igång och sökte jobb, men jag hade nog gjort det mycket tidigare om jag hade jobbat innan. För det handlar ju mycket om vana, helt enkelt. Vana av att sätta ihop ett CV, det handlar ju om hur man skriver, man måste ju ha ett bra flyt... Sen är det ju vana vid att gå på anställningsintervju, det borde man träna mycket mer på!

Christian är inne på samma tankegångar om vikten av att ha tilltro till den egna förmågan men också omgivningens förväntningar på att man har förmåga att lyckas.

Christian: Det viktigaste för att få ett jobb, ja det är väl att vara framåt helt enkelt... (skratt!) Det är ju många som säger att: ”Det går nog inte...” Många har nog ganska dåligt självförtroende. Jag möter ju många brukare idag som säger: ”Vad häftigt att du har fått jobb här!” Det känns som många föräldrar och anhöriga sänker kraven och då gör ju personen det själv också. Det är som om man inte ställer samma krav som på andra och det påverkar ju hur personen blir...

Nina tänker att mycket handlar om hur man presenterar sig själv för att bli accepterad av omgivningen.

Nina: Alltså man måste verka seende! Man får inte verka... man kan inte gå runt och kräva en massa saker av andra. Det kan man inte göra, man måste funka med andra människor, man får inte vara för udda.

I: Hur menar du då?

Nina: Man måste lära sig att klara sig så mycket som det bara går. Det är klart att man kan behöva hjälp ibland och då måste man kunna ta plats och be om det på ett trevligt sätt. Man måste vara framåt och social, det tror jag är det viktigaste!

Negativa attityder hos arbetsgivare med anledning av funktionsnedsättningen är en annan faktor som nämns av flera som något där man förväntar sig svårigheter i samband med att man skall söka arbete. Flera intervjupersoner tror att de kommer att mötas av negativa attityder av framtida arbetsgivare och de funderar mycket över hur de skall kunna presentera sig på ett positivt sätt för att övertyga en framtida arbetsgivare att i första hand se till de faktiska meriterna och inte så mycket till de konsekvenser som funktionsnedsättningen kan innebära. Ingen av intervjupersonerna tror till exempel att det är bra att informera om synnedsättningen i sitt CV, utan att man då riskerar att sorteras bort i ett tidigt skede av anställningsprocessen.

Elin funderar mycket över hur hon skall lägga upp strategin inför att söka sommarjobb när terminen är slut.

Elin: Man måste nog visa framfötterna, inte bara skicka in en massa ansökningar. Man måste nog följa upp det också och vara aktiv och skapa kontakter. Försöka att skapa ett nätverk och vara aktiv på sociala medier.

Johan: Jag tror att det handlar mycket om vilken attityd som arbetsgivaren har. Om man vågar anställa en person med funktionshinder. Som jag uppfattar det så finns det mycket som arbetsgivare är rädda för. Kommer personen att kunna göra någonting, man begränsar sig i det... Jag har aldrig skrivit i mitt CV att jag har en synskada, jag tycker inte att det är en relevant merit, då blir man ju dissad direkt! På vissa jobb kan det ju vara en fördel förstås, om man jobbar på en Syncentral till exempel.

Men det handlar också om egen inställning och att våga pröva sig fram. Johan fortsätter...

Johan: Precis som arbetsgivare behöver kunna se fler möjligheter behöver man kunna det själv också. Som det här sommarjobbet som jag fick, men som jag aldrig gick till. Jag såg ju inga möjligheter alls, jag såg ju bara det jag inte kunde göra, utan att ens ha försökt!

Råd till elever

En av mina sista frågor till intervjupersonerna var om de, med utgångspunkt från sina egna erfarenheter har några speciella råd att ge till elever som går i gymnasiet idag. De råd som intervjupersonerna vill ge till elever i samma situation är av ganska varierande karaktär.

Nina: Mitt råd är att läsa gymnasiet på fyra år! Så att man hinner plugga och få dom betyg som man vill ha. Gör läxorna även om man är trött! Sen är det jätteviktigt att ha något utanför skolan och träning tycker jag är jättebra! Alltså fysisk träning... för att göra något annat. Men också för kroppen, du orkar mycket bättre. Om du mår bättre fysiskt så orkar huvudet också bättre. Det är ofta jobbigt att gå till träningen när man har kommit hem från skolan. Jag tycker att det är skitjobbigt att gå till träningen varje gång. Men sen när man åker därifrån, då känns det så bra. Man har fått mer energi och det är bättre med både nacken och huvudvärken. Det blir bättre...

Lena: Mitt råd skulle vara att göra allt man kan. Satsa på studierna och satsa på att lyckas. För har man ett fullständigt betyg när man går ut gymnasiet så är det till stor hjälp. Okej, man kan vara skoltrött ibland, men försök att satsa ändå! Satsa framförallt på kärnämnen, B-kurserna i kärnämnen! Så att man får ett fullständigt gymnasiebetyg.

I: Tycker du att du själv har gjort den erfarenheten?

Lena: Ja, det första dom frågade på Arbetsförmedlingen var om jag hade fullständigt betyg från gymnasiet. Så jag hade nog nytta av att jag hade läst B-kurserna i kärnämnen, det var ju inte obligatoriskt.

Balansgången mellan att kunna ta emot hjälp när man behöver det, men att också kunna klara sig själv på egen hand så mycket det går är något som flera av intervjupersonerna tar upp. Ett annat förslag är att ta till vara andra personers erfarenheter som varit i samma situation.

Johan: Att inte vara så bångstyrig och streta emot hela tiden...(skratt!) Att ta emot den hjälp som erbjuds, det behöver man!

David: Det viktigaste rådet som jag skulle vilja ge det är att kontakta andra som är i precis samma situation, eller just har varit det. För att dela med sig av sina erfarenheter, så att inte alla behöver upprepa samma misstag hela tiden. Det är möjligt att vi som går eller har gått på olika utbildningar sätter ihop något, det vet man aldrig. Sen har man ju fått stryka folk medhårs ibland för att få saker gjorda. Här på Juridicum har det ju

handlat mycket om att få texter inlästa eller redigerade. Där fick man väl skicka grejor fram och tillbaka lite grann. Det är ju rätt svårt att redigera, så jag har ju haft glädje av det. Men då får man ju inte gnälla för mycket. Ser man att något inte funkar så kan man ju inte vända alla taggarna utåt. Jag skulle kunna hålla en kurs i det...(skratt!)

Men det finns också tankar om att lägga mer ansvar på skolan för att få rätt stöd.

Elin: Ställ krav på skolan så klart. Ställ krav på specialundervisning om det är problem med något ämne, för man behöver extra stöd! Jag fick specialundervisning i engelsk stavning och grammatik, det var bra! Men var noga med att komma in i gruppen också, se till att umgås med din klass. Om man umgås med sin klass då kan man få mycket stöttning därifrån också i skolarbetet.

Sammanfattande analys och tolkning

Många av svaren på de frågor som handlade om vilka faktorer intervjupersonerna bedömer som viktiga för att kunna få ett arbete i framtiden handlar om individuella faktorer, som att vara framåt och att våga tro på sin egen förmåga. Många intervjupersoner lägger uppenbarligen ett stort ansvar på sig själva för hur de kommer att lyckas i arbetslivet. Att skaffa sig en bra utbildning tror flera intervjupersoner är ännu mer betydelsefullt när man har en funktionsnedsättning och kommer att konkurrera med arbetsökande utan funktionsnedsättning på arbetsmarknaden. Att satsa på sina studier även när det tar emot är viktigt nämner andra. Att få mer stöd för att förbereda sig inför det kommande inträdet på arbetsmarknaden genom att träna på att skriva sitt CV och att öva på att presentera sig inför kommande anställningsintervjuer önskar flertalet.

Men det handlar också om nödvändigheten av förändrade attityder hos arbetsgivare, för att de överhuvudtaget skall våga anställa en person som har en funktionsnedsättning. Att genom information få arbetsgivare att upptäcka att personer som har en funktionsnedsättning kan bidra med andra erfarenheter och tillföra mycket som är positivt på en arbetsplats.

Av helt avgörande betydelse för självbilden och självförtroendet tror flera intervjupersoner är att det också finns positiva förväntningar i den närmaste omgivningen på att man kommer att klara sig som vuxen och att man kommer att kunna få ett arbete i framtiden. En förutsättning för att kunna bygga upp ett gott

självförtroende och faktiskt själv tro på att man kommer att lyckas i framtiden är att man känner att viktiga personer i omgivningen också har en tilltro till att det kommer att gå.

Tankar om framtiden

Till sist en fråga om hur intervjupersonerna ser på sina framtidsutsikter vad gäller yrkesmöjligheter och möjligheter till framtida familjebildning och deltagande i samhällslivet i stort? Frågan ställdes förutsättningslöst men intervjupersonernas svar har främst handlat om hur de ser på sina möjligheter och önsknings om framtida yrkesliv vilket ju också har varit fokus för intervjuerna. Att konstatera är att de allra flesta har en förhållandevis ljus och förhoppningsfull bild av framtiden.

Nina: Jag hoppas ju att jag jobbar som sjukgymnast, så klart! Det beror ju på vad man kan få för jobb. Jag är ju jätteintresserad av att jobba med synskadade barn, det finns ju jättemycket att göra där... koordination, motorik och sånt. Det är så många som har problem med huvudvärk, nackvärk... mycket med balans och motorik. Jag tycker ju egentligen att allt är ganska kul, fast jag vill kanske inte vill jobba med idrottsskador, korsbandsskador och sånt på friska. Det som alla andra vill. Så då kanske jag får lättare att få jobb då... (skratt!)

David: Ja, om tio år då har jag nog suttit ting, först jobbat några år på byrå och sen suttit ting. Sen kanske det blir något eget. Jag har nog lite annan inställning än många som går den här utbildningen. Jag tycker det är intressant med juridik och att fördjupa mig och så. Jag tyckte väldigt mycket om att skriva ex-jobb, att fördjupa mig. Jag kommer nog att skriva något tror jag.

Andreas: Oj, en omöjlig fråga! Jag hoppas att jag har ett familjeliv med barn och så, det skulle jag väldigt gärna vilja ha och sen ett jobb som jag trivs med förstås. Som musikalärare eller kanske journalist, det skulle jag verkligen vilja!

Christian: Svår fråga! Jag funderade verkligen när jag flyttade till Stockholm på om det fanns något som jag skulle kunna göra som inte handlade om att hjälpa andra. Det fanns väl en del... att jobba med webben på något sätt. Eller att jobba med stora företag som utvecklar nya grejor, typ Spotify. Det vore häftigt! Fast det är ju ingenting man bara får och just nu trivs jag ganska bra faktiskt!

Lena: Ingen aning, men någon form av administrativt jobb är det nog. Det här jobbet är ju lite blandat med lite praktiskt också med städning och kaffekokning och pyssel, så det är ett riktigt drömjobb!

Johan: Jag skulle vilja läsa vidare och bli psykoterapeut, det skulle jag verkligen vilja!

Elin: Jag kommer definitivt att måla och förhoppningsvis också sälja lite tavlor och vykort. Och sen tror jag att det är något med pedagogik som jag använder mig av i mitt arbete. Att hantera människor. Jag tycker ju mycket om att prata inför människor, så det gör jag gärna och att ge råd och stöd och så.

Rebecka: Det är ju inget jobb, men på fritiden skulle jag vilja ägna mig åt författarskap. Sen är det ju andra saker som jag funderar på inom det litterära, journalistik eller kanske statskunskap, samhällsfrågor... fast det är krångligt! Tolk inom vården skulle jag kunna tänka mig.

8. Diskussion

Syftet med denna studie har varit att ta del av några unga personers egna berättelser och att lyssna till deras reflektioner kring de erfarenheter som de gjort under skoltiden och under de första åren efter avslutad skolgång. Intervjupersonernas berättelser och reflektioner ger ny kunskap om hur deras livsbetingelser sett ut och vad de själva upplevt som ett verksamt stöd under skoltiden och på vägen ut i vuxenlivet. Resultatredovisningen innehåller därför flera ganska långa citat ur intervjuerna och min förhoppning är att på det sättet ge dessa unga människor en röst och en möjlighet att få berätta om hur de ser på sig själva och hur de upplever sin situation.

Det är viktigt vid tolkningen av intervjusvaren är att reflektera över huruvida min egen yrkesprofession har påverkat intervjsituationen. Även om det för de flesta av intervjupersonerna har gått ett antal år sedan de lämnade gymnasieskolan så representerar jag ändå en myndighet som de själva, deras familjer och skolpersonal haft mycket kontakt med och stått i en sorts beroendeförhållande till under stora delar av skoltiden. I det avseendet skulle man kunna tänka sig att det kan ha påverkat intervjusvaren. Min upplevelse under intervjuerna har dock varit att detta inte haft så stor betydelse och att det därför inte kommit att påverka tolkningen av resultaten i någon nämnvärd utsträckning. Med dessa begränsningar hoppas jag att kunna presentera några tänkvärda slutsatser baserade på tolkningen av intervjupersonernas berättelser.

På väg att bli vuxen

Att ta steget in i vuxen världen är en stor förändring för alla ungdomar och innebär ofta en längre eller kortare tid av sökande för att hitta den egna identiteten. Funderingar om framtiden och över hur långt den egna förmågan kommer att räcka är naturliga delar av processen. Vilka utmaningar har framtiden i beredskap och hur kommer man att klara av dem? Hur kommer livet att gestalta sig och vilka relationer på det personliga planet kommer framtiden att

föra med sig? Ungdomar som har en funktionsnedsättning på väg ut i vuxenlivet möter samma utmaningar som andra ungdomar, men har dessutom speciella utmaningar som funktionsnedsättningens konsekvenser för med sig.

Enligt Bronfenbrenners utvecklingsekologiska modell sker barnets utveckling hela tiden i kontinuerligt samspel med omgivningen (Andersson, 1986). Barnet med sina individuella förutsättningar befinner sig ständigt i olika strukturella sammanhang, som familj, skola och kamratkrets. Det är i relationerna och interaktionen mellan de olika systemen som utvecklingen sker. I den yttersta strukturen finns samhällets ekonomiska och politiska ramverk med dess företrädare. Hur dessa agerar får naturligtvis stor betydelse för individens förutsättningar till utveckling. De olika systemens representanter interagerar med varandra i en ständigt pågående process, vars syfte är att ge stöd till barnet och dess familj.

Intervjupersonerna berättar hur de upplevt stödet under framförallt gymnasietiden. Påtagligt är att flera av dem inte kommer ihåg eller inte riktigt vet från vilka personer i stödnätverket som stödet i och utanför skolan har kommit. Kanske är det förklarligt med tanke på hur viktigt det antagligen är för dem att få uppleva sig själva som en helt vanlig tonåring. De flesta refererar dock till den resursperson eller assistent som de haft närmast sig, som den person som betytt mest under skoltiden. Det är också tydligt att det ofta är denna person som fungerat som en buffert och som hållit i alla kontakter med det övriga stödnätverket. Något som varit nödvändigt för att skolsituationen skall fungera praktiskt och för att eleven skall kunna koncentrera sig på skolarbetet. Det finns naturligtvis en risk att relationen till assistenten eller resurspersonen kan bli alltför tät och då kan utgöra ett hinder för att kunna utveckla sociala relationer till klasskamrater. Det är således en svår uppgift och kräver insikt och kompetens att fungera som stödperson på rätt sätt och i rätt sammanhang. Fortbildning och handledning med fokus just på den svåra yrkesrollen som resursperson eller assistent skulle behöva utvecklas.

Förändringen blir dock stor när elever med synnedsättning slutar gymnasiet för att gå vidare till högre studier eller skall söka sig ut på arbetsmarknaden. Samarbetet mellan olika stödfunktioner i nätverket upphör i stort sett och personen förväntas nu att som vuxen själv vara den som skall initiera samarbete mellan till exempel syncentral, arbetsförmedling och universitet eller högskola. Från den relativt sett skyddade tillvaron under gymnasieåren då assistent eller resursperson skött många av dessa kontakter, ställs studenter med funktionsnedsättning nu inför fler utmaningar än studenter utan funktionsnedsättning. Man förväntas nu att själv vara den som håller i alla kontakter med de stödfunktioner som är nödvändiga för att studiesituationen skall fungera praktiskt. Något som många nog är både ovana vid och oförberedda på. Det tar

naturligtvis också mycket av den tid som annars hade kunnat ägnas åt själva studierna. Detta är en situation som också har påvisats i studier från andra länder (Undhem, 2003; Bishop & Rihnd, 2011).

Vem är jag?

Den amerikanska forskaren Debby M. Zambo, poängterar hur viktigt det är för utvecklandet av en stabil identitet att uppleva tillhörighet i ett eller flera sociala sammanhang. Adolescensen är den tid när unga människor definierar sig själva genom sina jämnåriga kamrater och använder sig av dem som spegelbilder i sin strävan att förstå sig själva (Zambo, 2010). I den inkluderande skolan är tanken att erbjuda möjligheter till sociala sammanhang som inkluderar alla individer. När tillgängligheten i omgivningen brister, innebär det ofta att ungdomar med funktionsnedsättning av egen kraft förväntas fungera i sociala sammanhang som bygger på andra villkor och förutsättningar än deras egna (Söderqvist-Dunkers, 2011). Det finns en uppenbar risk att utveckla en identitet av att känna sig annorlunda och inte lika kompetent. För att utveckla en positiv självbild är det viktigt för ungdomar med funktionsnedsättning att få möjlighet att tillhöra olika sociala grupper och därigenom få möjlighet att dela erfarenheter med jämnåriga med liknande förutsättningar (Zambo, 2010).

I flera intervjuer blir det tydligt att intervjupersonerna i många situationer under skoltiden känt sig annorlunda och utsatta och att förståelsen inte alltid har funnits där. För att utveckla en positiv självbild och en tilltro till den egna förmågan framgår också hur viktigt det är att hitta gemenskap och tillhörighet i olika sociala sammanhang även utanför skolan. Att försöka se till att man har en bra fritid är av stor betydelse för att må bra och för att orka med de krav som ställs. Men även här sätter tiden käppar i hjulet eftersom skolarbetet tar så mycket längre tid och fritiden i stor utsträckning måste ägnas åt läxor och skolarbete. En av flickorna nämner fysisk träning som ett sätt att få ny energi och att få möjlighet att fokusera på andra saker än skolan. Fritidsaktiviteter kan också ge möjlighet till andra kamratkontakter och nya sociala sammanhang utanför skolan. Att se till att man har kontakt med andra ungdomar i samma situation, som kanske kommit lite längre på vägen mot studier eller arbete nämns också som en möjlighet att få positiva förebilder.

Men lika viktigt framstår också att ungdomarna känner att omgivningen verkligen tilltror dem att de med rätt förutsättningar skall kunna skapa sig en framtid av egen kraft. Att föräldrar och lärare har förväntningar och ställer krav på rätt nivå kan säkerligen öka möjligheterna att utveckla en positiv självbild. Samspelet och relationerna mellan individen och olika aktörer i nätverket som föräldrar, kamrater och lärare har säkert också stor betydelse

för att ungdomarna ska få möjlighet att utveckla tilltro sin egen förmåga och därmed kunna utnyttja hela sin potential. Psykosocialt stöd under denna utvecklingsprocess skulle säkert också vara stärkande för många och kunna ge stöd och perspektiv i vuxenblivandets process.

Svaret på frågan om hur man bygger en stabil identitet och en stabil självkänsla redo att möta de utmaningar som väntar, är förvisso inte enkel och påverkas säkerligen av många olika faktorer. I ljuset av detta är det tänkvärt att notera resultatet av den danska studie (Rodney, 2010), som visade att den inkluderande skolan i det avseendet uppenbarligen inte har lyckats så väl. Att den danska studien visade att det idag är färre vuxna med synnedsättning i Danmark som försörjer sig genom eget arbete än för tidigare årgångar som haft sin skolgång inom specialskolan, kan ju ses som ett misslyckade för den inkluderande skolan när det gäller att ge elever med synnedsättning goda förutsättningar för vuxenlivet.

Tidsfaktorns betydelse – ökad stress

I både svenska och utländska studier där elever med synnedsättning har intervjuats om upplevelsen av sin studiesituation (Bishop & Rhind, 2011; Nordberg, 2013; Backström-Lindeberg, 2014; Rönnbäck, de Verdier, Winberg & Baraldi, 2010), framkommer att elever med synnedsättning på alla nivåer i den inkluderande skolan kämpar mot tiden. Tidsfaktorn går som en röd tråd genom elevernas berättelser. Funktionsnedsättningen innebär att nästan alla studiemoment tar längre tid än det gör för fullt seende elever. I den inkluderande skolan förväntas elever med synnedsättning ändå prestera på ungefär samma nivå som övriga elever och på i stort sett samma tid. En ekvation som det är svårt att se hur den riktigt ska kunna gå ihop. Att beakta är att när elever med synnedsättning undervisades i specialskola var skoltiden tio år i stället för nio år som den är i grundskolan idag. Elever med synnedsättning hade i specialskolan ett extra år, vilket inte kompensades då övergången till undervisning i den ordinarie grundskolan skedde. För yngre elever löses tidsbristen idag ofta med att vissa undervisningsmoment tas bort helt eller delvis genom att antalet uppgifter som eleven skall utföra reduceras (Rönnbäck, de Verdier, Winberg & Baraldi, 2010). På längre sikt torde det innebära att eleverna inte får samma möjligheter att befästa kunskap, vilket kan medföra svårigheter att tillgodogöra sig nya undervisningsmoment längre fram.

Flera intervjupersoner berättar att de lämnat punktskriften helt eller delvis i högstadiet eller i gymnasiet, helt enkelt därför att läsningen tar för lång tid. De har inte möjlighet att hinna läsa de textmängder som förväntats genom att använda sitt naturliga läsmedium punktskriften. Av det skälet har de allt mer övergått

till att använda auditiva medier. Man kan fundera över om de nya bestämmelserna i Diskrimineringslagen (SFS 2008:567), som behandlar rätten till tillgänglighet i undervisningen är tillämpliga även när det gäller den ständiga tidsbrist som elever med synnedsättning upplever i sin studiesituation. Det är väl känt att punktskriftsläsning är ett betydligt mer tidskrävande läsmedium än att läsa vanlig tryckt text, då det tar längre tid för läsaren att föra fingrarna över en rad än att med blicken följa den. Det är inte heller möjligt att snabbt kunna få en överblick över innehållet och att snabbt kunna skumläsa igenom en text. En god punktskriftsläsare brukar därför ha en läshastighet som är ungefär hälften av den läshastighet som en person som läser vanlig tryckt text har (Foulke, 2013; Rönnbäck, de Verdier, Winberg & Baraldi, 2010). För elever som är punktskriftsläsare innebär tidsbristen ofta att de tvingas överge sitt naturliga läsmedium för att hinna prestera i samma takt som seende elever. Det är inte svårt att förstå att utvecklingen av läsförmågan i punktskrift riskerar att avstanna under den senare delen av skoltiden.

Situationen blir inte lättare av att anpassade läroböcker inte alltid finns tillgängliga i tid. Även om datorer och andra tekniska hjälpmedel har underlättat studietekniken mycket, så berättar flera intervjupersoner att hanterandet av tekniken också kräver mycket av deras tid och att det ibland blivit ett hinder i den sociala samvaron med klasskamrater på raster. Under gymnasietiden när de flesta intervjupersonerna har haft stöd av en assistent eller resurslärare har man provisoriskt försökt att lösa situationen på olika sätt när läroböcker inte hunnit anpassas i tid. Den som oftast löst situationen är assistenten eller resurspersonen.

Sammanfattningsvis kan man fundera över den ökade stress som det innebär för en elev eller student med synnedsättning att både ha ett läsmedium som är mer tidskrävande, samtidigt som man ofta får tillgång till anpassat studiematerial senare än andra elever och studenter. Då elever med synnedsättning under skoltiden ofta förväntas prestera i ungefär samma takt som seende kamrater, innebär det också att de själva gärna jämför sina prestationer med seende kamraters. Det kan få som följd att man upplever att man inte presterar lika bra som andra, vilket i förlängningen kan leda till mer stress och sämre självkänsla (Rönnbäck, de Verdier, Winberg & Baraldi, 2010). Av de åtta intervjupersonerna är det endast två som valt att förlänga sin gymnasietid med ett år för att få rimligare förutsättningar tidsmässigt. Av dem som studerat på högskola eller universitet är det dock fler som valt att läsa på längre tid, helt enkelt av den anledningen att det inte alltid varit möjligt att få allt studiematerial anpassat i tid. Vid planering av högre studier för studenter med svår synnedsättning borde hänsyn på ett självklart sätt tas till tidsfaktorns betydelse och möjlighet till förlängning av studietiden erbjudas.

Stödnätverket som försvann

Något som tydligt framgått både i denna studie och i flera utländska studier (Undhem, 2003; Bjarnarsson, 2011; Wolffe & Kelly, 2011), är att många elever med funktionsnedsättning inte alltid får de bästa förutsättningarna att förbereda sig för kommande studier och framtida yrkesliv under skoltiden. I denna studie framkommer att ingen av intervjupersonerna med något undantag, under sin skoltid haft tillgång till enskild studie- och yrkesvägledning eller andra möjligheter att få stöd vid planering av framtida studie- eller yrkesval efter gymnasiet. Ofta är det olika personer i deras närhet som föräldrar, kamrater eller lärare som har påverkat deras val. Det är tydligt att många skolor inte följer Läroplanens rekommendationer om att hänsyn skall tas till elevernas olika behov när det gäller studie- och yrkesvägledning. Enligt dessa rekommendationer kan skolorna inte lägga ansvaret på den enskilde eleven att se till att få enskild tid med studie- och yrkesvägledaren (Skolverket 2013:180 Allmänna råd om arbete med studie- och yrkesvägledning).

Utöver det ökade egna ansvaret att genomföra eftergymnasiala studier i samma takt som andra, förväntas också att en student med synnedsättning tar en stor del av ansvaret för att se till att studiesituationen fungerar praktiskt och att man får anpassat studiematerial i tid. Även om studenter som har en funktionsnedsättning kan få en hel del stöd i sin studiesituation, så bygger ändå systemet på att man själv är aktiv och initierar de kontakter som krävs för att allt ska fungera. Man kan verkligen fundera över om det är rimligt att ansvaret att se till att den anpassade kurslitteraturen finns tillgänglig vid kursstarten i så stor utsträckning vilar på den enskilde studenten själv. Rimligen är det ett ansvar som istället bör ligga på andra funktioner framförallt på universiteten och MTM. Mycket tid behöver också ofta ägnas åt att lära sig att hitta mellan olika delar av ett stort universitetsområde och att dagligen ta sig mellan universitet och bostad. Studenter som läser på högskola eller universitet har oftast inte möjlighet att få assistanshjälp eller ledsagning under studietiden. Ett undantag finns i undersökningsgruppen, där institutionen valt att anställa en assistent på heltid vilket fått studentens hela studiesituation att fungera mycket bättre.

Även i de kontakter som intervjupersonerna haft med arbetsförmedlingen framkommer att de själva förväntas vara aktiva och ta ett stort eget ansvar för att hitta en arbetsgivare som är villig att anställa dem. Det praktiska och ekonomiska stöd som erbjuds förutsätter ofta att det redan finns en arbetsgivare som är villig att anställa en person som har en funktionsnedsättning. Med tanke på att många unga vuxna med synnedsättning har så begränsade arbetslivsfarenheter är nog uppgiften att hitta en arbetsgivare som är villig att anställa svår för många. Här skulle behövas en bättre

.....

samverkan mellan individen och de olika funktionärerna i stödnätverket syncentral, arbetsförmedling och arbetsgivare. Inte minst för att försöka att påverka attityder hos arbetsgivare.

Det framstår med stor tydlighet att flera av dessa ungdomar skulle önskat sig och behövt betydligt mer stöd i själva övergången från gymnasieskola till högre studier eller yrkesliv. Någon form av preparandkurs eller kortare utbildning med möjlighet att både förbereda sig inför högre studier och att få mer information om arbetsmarknad och utbildningsvägar skulle kunna fungera som ett sådant stöd. Att kunna kombinera en sådan utbildning med att i någon form pröva på eget boende, skulle kunna ge bättre förutsättningar att klara sig i vuxenlivet.

Vad innebär det att ha ett arbete?

De flesta intervjupersoner hade få eller inga erfarenheter av att ha en praktikplats eller ett sommarjobb under gymnasietiden eller efter gymnasiet. De som gått vidare till studier vid högskola eller universitet har ofta gjort det i stort sett direkt efter avslutat gymnasium, eftersom man varit rädd att inte kunna få ett arbete. Att ha ett extrajobb under studietiden vilket många studenter utan funktionsnedsättning har, finns det inte heller tid till eftersom det är svårt att få tiden att räcka till för själva studierna. En tolkning av dessa resultat skulle kunna vara att dessa ungdomar är sämre förberedda för de utmaningar som väntar i yrkeslivet, då de ofta nästan helt saknar kontakt med arbetsmarknaden eller att de får dessa kontakter betydligt senare än jämnåriga kamrater. Även detta överensstämmer med vad som framkommit i studier från andra länder (Bishop & Rhind, 2011; McDonall & Cruden 2008). McDonall & Cruden nämner tidiga arbetslivserfarenheter i kombination med god verbal förmåga, gott stöd och upplevd hälsa som avgörande faktorer för att i vuxen ålder lyckas på arbetsmarknaden. Det är nog rimligt att tro att bristande arbetslivserfarenhet i kombination med att ha en funktionsnedsättning, kan skapa osäkerhet hos många arbetsgivare om vilka krav som kan ställas på personen. Det skulle kunna vara en faktor som kan bidra till att förklara de svårigheter som finns att kunna få ett arbete efter avslutad utbildning. Det är också möjligt att dagens arbetsmarknad med sina höga krav på effektivitet och social kompetens ställer högre krav på personer med någon form av funktionsnedsättning.

Att bli vuxen – utmaningar på flera nivåer

Det har varit intressant att lyssna till intervjupersonernas egna reflektioner kring vilka strategier de tror kan underlätta steget in i vuxenvärlden och vägen ut på arbetsmarknaden. Flera av

dem lägger mycket ansvar på sig själva och betonar individuella färdigheter. Att bli så självständig som möjligt och att försöka att ”smälta in i den seende världen” för att överhuvudtaget få en chans att kunna visa vad man går för nämner några. Att alltid försöka att vara väl förberedd och att sätta upp konkreta mål att sträva emot nämns också som bra strategier. Negativa attityder och låga förväntningar på personer med funktionsnedsättning, framför allt hos många arbetsgivare nämns som en svårighet och ett hinder som man förväntar sig att stöta på. Ingen av intervjupersonerna som idag har ett arbete eller söker arbete, har till exempel i sitt CV nämnt att man har en synnedsättning av rädsla för att genast bli bortsorterade. Ett faktum som närmast kan ses som diskriminering på arbetsmarknaden.

Några intervjupersoner betonar vikten av att ha en tydlig strategi i kontakten med blivande arbetsgivare. En intervjuperson nämner hur viktigt det är att visa att man är självgående, att man själv kan hantera sina hjälpmedel och att man också har strategier för att lösa olika praktiska situationer som kan uppkomma på en arbetsplats. Att som arbetssökande också känna till vilket ekonomiskt stöd arbetsgivare kan få från till exempel arbetsförmedlingen vid praktik eller anställning är viktigt anser några eftersom många arbetsgivare känner inte till detta.

Vikten av att uppleva omgivningens positiva förväntningar är något som flera intervjupersoner flera gånger återkommer till. Att ställa rimliga krav och samtidigt ge tillgängliga förutsättningar är en ekvation som inte är alldeles enkel. Intervjupersonerna som reflekterar över detta är själva övertygade om att en förutsättning att kunna utvecklas och känna att man själv tilltror sig om att klara sig i framtiden är att omgivningen också visar att man tror att det är möjligt. En omgivning som har låga förväntningar och ställer låga krav kan påverka självkänsla och självbild lika negativt som om kraven är för höga menar några av intervjupersonerna. En balansgång som naturligtvis inte är alldeles enkel men viktig att ha i åtanke.

Sammanfattningsvis kan man nog konstatera att kraven är högre både på studenter och arbetssökande på väg ut i vuxenlivet om man har en synnedsättning jämfört med om man inte skulle haft det. Det är också rimligt att tänka sig att det ligger mycket stress i att hela tiden känna att man själv behöver ha färdiga strategier för att möta förväntade hinder både i utbildningssammanhang och i arbetslivet. I det avseende måste man konstatera att det finns uppenbara brister i samarbetet mellan de stödsystem som finns runt unga personer som har en synnedsättning framför allt i övergången från skola till studier eller yrkesliv. Vid övergångar mellan olika livsskeden har ett fungerande stödnätverk där samarbetet mellan olika aktörer fungerar väl en viktig funktion för att skapa stabilitet och trygghet.

Avslutande reflektioner och pedagogiska implikationer

Under arbetet med projektet har det blivit tydligt hur komplex situationen runt elever med svår synnedsättning som har punktskrift som läsmedium är. Även om stödet till eleverna i den inkluderande skolan är förhållandevis väl utbyggt i Sverige och i många fall fungerar väl, så har det också blivit tydligt att det finns brister där stödet skulle behöva bli bättre eller utformas på ett annorlunda sätt. Ett område där stödet generellt sett skulle behöva bli bättre är just vid övergångar mellan olika stadier under skoltiden, men också vid övergången från gymnasium till eftergymnasiala studier och arbetsliv. Eftersom studenter med synnedsättning möter många utmaningar vid studier på högre nivå, skulle möjligheterna till planering och förberedelse behöva bli bättre. Ett stabilt och fungerande stödnätverk runt individen skulle kunna underlätta och skapa trygghet i dessa skeden och innebär också att övergångar kan förberedas bättre. Nedan kommer några förslag till möjliga förbättringar på detta område:

Vid planeringen av studier på alla nivåer för elever med synnedsättning bör tidsfaktorns konsekvenser beaktas i högre utsträckning än vad som görs idag. För att minska stressen för eleverna bör alltid förlängd studietid erbjudas när det är möjligt. Problemet är svårlost i inkluderande undervisning, men det är viktigt att fundera över om det verkligen är rimliga krav som ställs på elever med synnedsättning och vad det innebär i form av ständig stress under stora delar av skoltiden. Att undervisningstempot bör anpassas till en punktskriftläsares normala läshastighet kan ses som en form av nödvändig tillgänglighet för likvärdig utbildning.

Elever med funktionsnedsättning skall, i enlighet med Skolverkets allmänna råd om arbete med studie- och yrkesvägledning erbjudas ett utökat stöd från studie- och yrkesvägledare både under högstadiet inför val av gymnasielinje så väl som under gymnasietiden inför val av studie- och yrkesväg väg efter gymnasiet.

Studie- och yrkesvägledare bör i högre utsträckning hjälpa elever med funktionsnedsättning att hitta lämpliga praoplatser under högstadiet och ge stöd för att dessa ungdomar skall få möjlighet att pröva på att sommarjobba under skoltiden. Många kommuner erbjuder sommarjobb för gymnasieungdomar mellan 16 och 19 år och elever med funktionsnedsättning har ofta förtur till dessa platser. Det skulle kunna ge viktiga erfarenheter inför senare val av yrkes- och utbildningsvägar.

Möjlighet till utbildning om olika funktionsnedsättningar för studie- och yrkesvägledare skulle behövas. För att kunna ge rätt vägledning till elever med funktionsnedsättning är det viktigt att ha kunskap om funktionsnedsättningens konsekvenser.

Kortare veckoslutskurser under gymnasietiden med inriktning på studie- och yrkesval och information om arbetsmarknad bör erbjudas elever med funktionsnedsättning. Information om

vilket stöd olika aktörer kan ge vid eftergymnasiala studier och vid anställning är viktigt att få på ett tidigt stadium för att få perspektiv framåt. Tillfälle att praktiskt träna på att genomföra en anställningsintervju och pröva på att skriva sitt CV kan också ge nyttiga erfarenheter för framtiden.

Mentorskap under gymnasietiden där gymnasieungdomar får kontakt med en vuxen person med synnedsättning som arbetar inom ett område som man själv är intresserad av, kan ge möjlighet till inblick i den praktiska verkligheten inom olika yrkesområden.

För att studier vid högskola eller universitet skall fungera bättre för studenter med synnedsättning skulle någon form av kortare högskoleförberedande kurs vara värdefull. Det skulle kunna kombineras med internatboende för att ge ungdomarna tillfälle att i lugn och ro pröva på att flytta hemifrån och att träna på att klara av att sköta vardagsgöromål mer självständigt.

Önskvärt skulle också vara att se över rimligheten i det omfattande ansvar som studenter med synnedsättning idag själva tar för att få alla praktiska moment runt sin studiesituation att fungera vid studier på högskola eller universitet. Planerad regelbunden kontakt med en handläggare på enheten för stöd till studenter med funktionsnedsättning bör erbjudas om studenten önskar det. Idag bygger kontakten ofta på att studenten själv tar initiativ om det uppstår problem i studiesituationen. Ett sådant system skulle innebära att det på ett tidigare stadium är möjligt att upptäcka när studiesituationen inte fungerar och därmed skulle också stödet kunna sättas in tidigare. Studenterna skulle också få ökade möjligheter att i större utsträckning kunna koncentrera sig på själva studierna och inte behöva ägna så mycket tid åt att lösa praktiska problem i sin studiesituation. En förändring som säkert skulle bidra till att studenter med synnedsättning skulle få förbättrade möjligheter att genomföra utbildning på högskole- och universitetsnivå.

Referenser

- Andersson, B-E. (1986). *Utvecklingsekologi*. Lund: Studentlitteratur.
- Agran, M., Hong, S. & Blankenship, K. (2007). *Promoting the Self-Determination of Students with Visual Impairment: Reducing the Gap Between Knowledge and Practice*: Journal of Visual Impairment & Blindness, August 2007
- Backström-Lindeberg, S. (2014). *Auditivt Fokus: Om ljudmiljö och delaktighet för elever med synnedsättning*. Magisteruppsats. Stockholms Universitet, Specialpedagogiska institutionen.
- Bardin, J. & Lewis, S. (2008). *A Survey of Academic Engagement of Students with Visual Impairment in General Education Classes*. Journal of Visual Impairment & Blindness, August 2008-afb.org.
- Bengtsson, J. (Red.). (2005). *En livsvärldsansats för pedagogisk forskning*. J. Bengtsson (Red.). *Med livsvärlden som grund: bidrag till utvecklandet av en livsvärldsfenomenologisk ansats i pedagogisk forskning* (pp. 9-58). Lund. Studentlitteratur.
- Bishoop, D. & Rhind, J. A. (2011). *Barriers and enablers for visually impaired students at a UK Higher Education Institution*. The British Journal of Visual Impairment, 29(3), 177-195.
- Bjárnarson, D.S. (2011). *Students' Voices: How does education in Iceland prepare young disabled people for adulthood?* Scandinavian Journal of Disability Research, 7:2, 109 – 128.
- Bryman, A. (2002). *Samhällsvetenskapliga metoder*. 1 uppl. Malmö. Liber ekonom.
- Broberg, A., Almqvist, K & Tjus, T. (2003). *Klinisk barnpsykologi*. Natur och kultur.
- Fejes, A. & Thornberg, R. (2009). *Handbok i kvalitativ analys*. Stockholm. Liber.
- Fokus12. *Levnadsvillkor för unga med funktionsnedsättning*. (2012) Ungdomsstyrelsens skrifter 2012:3.

- Foulke, E. (1982). *Reading braille*. In W. Schiff & E. Foulke, (Eds.), *Tactual perception*, (pp. 168-208). Cambridge. Cambridge University Press.
- Hautaniemi, B. (2013). *Kvalitativa undersökningar och förståelse av livsvärlden*. Power-point presentation. Specialpedagogiska institutionen. Stockholms universitet.
- Kvale, S. (1997). *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Lund. Studentlitteratur.
- Kvale, S. & Brinkman, S. (2009). *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Lund: Studentlitteratur AB, Lund.
- Kristensson Ugglå, B. (1994). *Kommunikation till bristningsgränsen. En studie i Paul Ricoeurs project*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposium 1994/1999 Doktorsavhandling.
- McDonnall, M.C (2010). *Factors Predicting Post-High School Employment for Young Adults With Visual Impairments*. Rehabilitation Counselling Bullentin 54 (1) (pp.36 – 45).
- Nordberg, I. (2013) *Jag måste ju klara skolan*. En intervjustudie med sex ungdomar med cerebral synnedsättning. Examensarbete. Stockholms universitet, Specialpedagogiska institutionen.
- Patton, M.Q. (2002). *Qualitative research & evaluation methods* (3rd ed.) Thousand Oaks. Sage Publications.
- Rodney P. (2010). *Does inclusion of visually impaired student work? What are the pitfalls of inclusion?*(<http://www.dvbs-online.de/horus/2012-1-5018.htm>).
- Rönnbäck, A., de Verdier, K., Winberg & Baraldi, S. (2010). *Att delta på lika villkor?* Forskningsrapport, Specialpedagogiska skolmyndigheten.
- Shaw, A., Gold, D. & Wolffe, K. (2007). *Employment-related Experiences of Youths Who Are Visually Impaired: How are These Youths Faring?* Journal of Visually Impairment & Blindness, January 2007, 101 (1), 7 – 21.
- Skolinspektionen (2010) *Rätten till kunskap. En granskning av hur skolan kan lyfta alla elever*. Rapport 2010:14, Diarienummer 40-2009:2037, Stockholm 2010
- Skolverket (2009). *Allmänna råd om studie- och yrkesorientering* (SKOLFS 2009:20).
- Sköld, B. (2012). *Framgångsfaktorer på arbetsmarknaden för personer med synnedsättning. En jämförelse mellan dem som har arbete respektive har haft arbete*. (<http://www.srf.nu>).
- Sköld, B. (2014). *Hälsa hos personer med synnedsättning*. Delrapport i Projektet Kamratstöd finansierat av Allmänna Arvsfonden. SRF Stockholm och Gotlands län. <http://www.srf.nu>.

- Söderqvist Dunkers, T. (2011). "Talande möten". *Villkor för delaktighet i kamratgemenskap – ungdomar med synnedsättning berättar*. Magisteruppsats. Stockholms universitet, Institutionen för pedagogik och didaktik.
- Udem, S (2003). *Det er jo en veldig, veldig viktig overgang – om vad som påvirker ungdom med synshemming utdanningsvalg, og vilke behov de har for tilrettelegging og veiledning i overgangen til høyere utdanning*. Masterthesis (<http://ub.uio.no/publisere/student>).
- Wolffe, K. & Kelly, S.M. (2011). *Instruction in Areas of the Expanded Core Curriculum linked to Transition Outcomes for Students with Visual Impairment*. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, June 2011, pp 431 – 443.
- Zambo, M.D. (2010). *Strategies to Enhance the Social Identities and Social Networks of Adolescent Students With Disabilities*. *TEACHING Exceptional children*, Vol. 43, No.2 pp. 29-35.
- Ödman, P. (2007). *Tolkning, förståelse, vetande: hermeneutik i teori och praktik*. (2., [omarb.] uppl.) Stockholm: Norstedts akademiska förlag.

Författningar

- SFS: (Skollag 1985-110-1100).
- SFS 2010:800. *Skollag*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- SFS 2010:2039. *Gymnasieförordning*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- SKOLFS 2013:180. Skolverkets allmänna råd om arbete med studie- och yrkesvägledning.

Digitala referenser

- Skolverket. (2015). *Statistik om gymnasieskolan*. Hämtad 2015 från <http://www.skolverket.se/statistik-och-utvardering/statistik-i-tabeller/gymnasieskola>.
- Statistiska Centralbyrån. (2015). *Situationen på arbetsmarknaden för personer med funktionsnedsättning*. Hämtad 2015. http://www.scb.se/Statistik/_Publikationer/AM0503_2015A01_BR_AM78BR1601.pdf.

Statistiska Centralbyrån. *Utbildningsstatistisk årsbok, 2015*. Hämtad 2015 från http://www.scb.se/sv_/Hitta-statistik/Statistik-efter-amne/Utbildning-och-forskning/Befolkningens-utbildning/Utbildningsstatistisk-arsbok/64475/64482/Behallare-for-Press/379597/.

Statistiska Centralbyrån. (2012). http://www.scb.se/sv_/Hitta-statistik/Statistik-efter-amne/Arbetsmarknad/Arbetskraftsundersokningar/Arbetskraftsundersokningarna-AKU/23265/23272/Behallare-for-Press/378766/.

Specialpedagogiska skolmyndigheten. www.spsm.se.

Vetenskapsrådet. *Forskningsetiska principer (2002)*. Hämtad 2015 från <http://www.vr.se>.

www.arbetsformedlingen.se.

Myndigheten för tillgängliga medel. (MTM). www.mtm.se.

www.studeramedfunktionshinder.nu.

Statistiska centralbyrån. http://www.scb.se/sv_/Hitta-statistik/Statistik-efter-amne/Utbildning-och-forskning/Befolkningens-utbildning/Utbildningsstatistisk-arsbok/.

Bilaga 1: Intervjuguide

Inledningsfrågor om ålder, nuvarande sysselsättning, boende, fritid?

1. Om du tänker tillbaka på din gymnasietid, finns det något särskilt som du kommer att tänka på då att tänka på?
 - a. Gymnasieprogram?
 - b. Favoritämnen?
 - c. Vad gick lätt? Vad var svårt?
 - d. Vilken typ av stöd hade du? Hjälpmedel i skolan?
 - e. Såg det likadant ut under hela gymnasietiden eller ändrades det?
 - f. Läste du gymnasiet i vanlig takt eller på förlängd tid? Fullständigt slutbetyg?
 - g. Vad var du bra på/inte så bra på?
 - h. Fanns det moment i undervisningen som du upplevde att det var svårt att hänga med på? Hur löstes det?
 - i. I vilken utsträckning använde du punktskrift/tal?
 - j. Fick du studiematerialet anpassat till punktskrift i tid? Om inte hur löstes det?
 - k. Hemarbete/läxor hur fungerade det?
 - l. Studie- och yrkesvägledning?

2. Hade du lärare som förstod din situation/dina behov?

3. Tycker du att undervisningen gjordes tillgänglig så att det fungerade?
 - a. Kunde du oftast följa instruktionerna som lärarna gav klassen?
 - b. Kunde du arbeta på ett sätt som passade dig?
 - c. Gick det att hinna med alla moment?
 - d. Vilka moment/ämnen fungerade bra? Mindre bra?
 - e. Om du fick bestämma, hur skulle undervisningen då ha fungerat?

4. Vilket stöd tycker du själv att du hade behövt under gymnasietiden?
5. Hur tycker du att gymnasietiden fungerade som förberedelse för studier/yrkesliv?
 - a. Tyckte du att du kände dig väl förberedd för livet efter gymnasiet?
 - b. Hur fungerade det med studie- och yrkesvägledning under gymnasiet?
 - c. Saknade du något? Vad?
 - d. Ingick någon form av praktik under gymnasietiden?
 - e. Hade du sommarjobb någon gång under gymnasieåren?
6. Delaktighet
 - a. Kände du dig delaktig i alla ämnen/ aktiviteter i skolan?
 - b. Samarbete med klasskamrater, hur fungerade det?
 - c. Raster?
 - d. Kompisar?
7. Finns det något speciellt som påverkat dig positivt under gymnasietiden?
 - a. Något som hjälpte eller underlättade din studiesituation?
 - b. Situationer som var svåra att hantera? Hur löste du dem?
 - c. Vilka personer var viktiga för dig under gymnasietiden?
 - d. Varför?
8. Vad hände efter gymnasiet?
 - a. Visste du vad du skulle göra efter gymnasiet när du slutade?
 - b. Fick du bra information om studier/arbetsmarknad?
 - c. Vilket stöd/förberedelser kunde du få för att komma fram till vad du vill göra?
 - d. Hur fungerade det?
 - e. Saknade du något?

-
- 10.** Eftergymnasiala studier?
- a. Hur har studierna på högskola/universitet fungerat?
 - b. Vilka förberedelser gjorde du?
 - c. Hur har det fungerat med anpassningar?
 - d. Har du kunnat få anpassningarna i tid?
 - e. Har du förlängt studietiden eller läser du i samma takt som seende studenter?
- 11.** Arbetsmarknad?
- a. Har du eller söker du arbete?
 - b. Har du kontakt med arbetsförmedlingen eller söker du på egen hand?
 - c. Andra jobbkontakter?
 - d. Trivs du med det du gör idag?
 - e. Vad skulle du vilja göra?
 - f. Vad tror du att du gör om 10 år?
- 12.** Om du skulle ge råd till en elev i gymnasiet som har en synnedsättning och läser punktskrift, vad skulle det vara?
- 13.** Om du skulle ge råd till lärare i gymnasieskolan som har en punktskriftsläsande elev i sin klass, vad skulle det vara?
- 14.** Vad tror du är viktigast för att kunna få ett jobb?
- 15.** Något som du vill tillägga som du tycker är viktigt?

Bilaga 2: Brev

Hej!

Jag heter Annica Winberg och arbetar som kurator på Resurscenter syn som tillhör Specialpedagogiska skolmyndigheten. Tidigare hette vi Tomtebodaskolans resurscenter. Vi arbetar med att ge stöd till elever med synnedsättning som går i grundskolan och på gymnasiet.

På Resurscenter syn har vi mest kontakt med elever som går i grundskolan, men inte så ofta med elever som går i gymnasiet eller har slutat i gymnasiet. Vi vet därför ganska lite om hur elever med synnedsättning har det under gymnasietiden, vilket stöd man får i skolan och hur det fungerar när man har slutat gymnasiet.

Ett bra sätt att få veta mer om det tror jag är att ta del av erfarenheter från lite äldre ungdomar som har lämnat gymnasietiden bakom sig och hunnit pröva på studier eller haft kontakt med arbetsmarknaden.

Eftersom du tidigare har haft kontakt med Resurscenter Syn (tidigare Tomtebodaskolans resurscenter), skulle jag därför gärna vilja intervjua dig för att få veta mer om hur det fungerade för dig under gymnasietiden, vilka tankar och erfarenheter du har om vad som är ett bra stöd i skolan och hur du ser på möjligheterna att vara delaktig i olika aktiviteter i skolan när man har en synnedsättning. Dina synpunkter är viktiga och kan förhoppningsvis också bli till nytta för andra elever.

Intervjuerna tar en till en och en halv timme. Jag har möjlighet att besöka dig på din hemort och plats för intervjun bestämmer vi tillsammans. De intervjuer som jag gör kommer sedan att sammanställas till en rapport och du kommer att vara helt anonym.

Självklart är det helt frivilligt att delta och du kan när som helst välja att avbryta intervjun om du vill.

Hör gärna av dig till mig om du undrar över något!

Hälsningar
Annica Winberg
annica.winberg@spsm.se

Specialpedagogiska skolmyndigheten (SPSM) arbetar för att barn, unga och vuxna oavsett funktionsförmåga ska få förutsättningar att nå målen för sin utbildning. Det gör vi genom specialpedagogiskt stöd, undervisning i specialskolor, tillgängliga läromedel och statsbidrag. Den kompetens vi erbjuder kompletterar kommunernas och skolornas egna resurser. Läs mer på vår webbplats www.spsm.se.

I rapporten intervjuas åtta unga personer med svår synnedsättning. De beskriver hur det specialpedagogiska stödet fungerat under gymnasiet och vid studier på högskola eller universitet och hur det påverkar deras möjligheter i livet. Rapporten vänder sig till lärare, studie- och yrkesvägledare och andra som möter elever med svår synnedsättning eller blindhet som har punktskrift som läsmedium.